

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมผ่านประวัติ และประสบการณ์ชีวิต ที่หลากหลายของผู้นำชุมชน ในเขตชุมชนแออัด¹

Socio-Cultural Change Through
Diversity of Life History and
Experience of Congested Community Leaders.

ณฐพงศ์ จิตนิรัตน์²
NATHAPONG CHITNIRATNA

¹งานวิจัยเรื่องนี้เป็นหนึ่งในชุดโครงการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมผ่านประวัติและประสบการณ์ของหลายชีวิต โดยมี รศ.ดร.ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัย ด้วยทุนสนับสนุนจาก ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน) ขอขอบพระคุณผู้นำและชาวชุมชนทุกท่านที่ร่วมคุยอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ผศ.ดร.นลินี ตันธวนิตย์ และ ผศ.ดร.ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ ในข้อคิดเห็นที่มีประโยชน์สำหรับบทความนี้ กระนั้นความบกพร่องใดๆอันเกิดจากความไม่รู้ ความดันเงิน หรืออื่นใด ยังเป็นความรับผิดชอบของผู้วิจัยเพียงผู้เดียว

²ผู้ช่วยศาสตราจารย์, คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 90000

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ผ่านประวัติและประสบการณ์ชีวิตที่หลากหลายของผู้นำในเขตชุมชนแออัด และวิเคราะห์เชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงอันซับซ้อนทางสังคมและวัฒนธรรมในสังคมไทย โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพในการเก็บข้อมูลทั้งจากการศึกษาเอกสาร และการศึกษาภาคสนาม ด้วยวิธีการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม

ผลการศึกษาพบว่าประวัติและประสบการณ์ชีวิตผู้นำ มีความหลากหลายเต็มไปด้วยเรื่องราวที่โดดเด่น มีชีวิตชีวา และน่าพิศวง มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับผู้คนจำนวนมากในโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม ในบทบาทการเป็นผู้นำชุมชนแออัด ซึ่งในอดีตได้ชื่อว่าเป็นพื้นที่ส่วนเกินของเมือง แต่เมื่อพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้วกลับเป็นโอกาสของคนทุกชั้นให้สามารถยืนหยัด ตั้งตนชีวิตใหม่ท่ามกลางความแปลกถิ่น แม้ว่าต้องเผชิญกับการไล่รื้อจากรัฐราชการที่ยึดถือฐานคติแบบรัฐรวมศูนย์ แต่โอกาสที่เปิดกว้างขึ้นจากการตื่นตัวในสังคมไทยและสังคมโลกเกี่ยวกับการพัฒนาและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และการเข้ามาขององค์กรพัฒนาเอกชน ที่เป็นเสมือนอำนาจใหม่ของชุมชน ได้นำไปสู่การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตำแหน่งแห่งที่ โครงสร้างและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐ ราชการ และชุมชน จากความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ไปสู่ความสัมพันธ์ที่ต่อรองมากขึ้น

ด้วยหน้าต่างแห่งโอกาส การพลิกฟื้นพลังชุมชนด้วยจินตนาการอันหลากหลาย ในชุมชนจินตนาการ การไม่จำนนต่อการพิพากษาของโชคชะตา และ/หรือโครงสร้าง ทำให้ทั้งผู้นำและชุมชนสามารถสร้างเครือข่ายทางสังคมแบบใหม่ๆ ก้าวสู่พรมแดนชุมชนสำนึก ที่มีศักยภาพสร้างสรรค์ เปลี่ยนแปลงตัวตนชีวิต ครอบครัว เครือญาติ ชุมชน และสังคม ในฐานะผู้กระทำการที่ตื่นตัวและมีทางเลือก

คำสำคัญ : การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ประวัติและประสบการณ์ชีวิต ผู้นำชุมชน

Abstract

The article objectives were to study socio-cultural change through diversity of life history and experience of congested community leaders, and to analyze the relationship of the complex changes in Thai society and culture. The study applied the qualitative research method, started with documentary research and followed by field research. The field researches were conducted by informal interview, and participant observation.

The study indicates their life histories and diversified but with magnificent, energetic and astonished stories. Their stories involved with different kinds of people in social structure and social relation. In considering the leaders' role of congested community where was recognized as a marginal spaces in the city. When deeply considered, congested community has provided an opportunity for underprivileged people to seek for their futures among the strangers in the big city, while they were facing the demolition of settlement by the authoritarian adhered to basic assumption of centralized government. However, recent development approach towards environmental awareness and a support from non-governmental organization has been empowered the community in the movement to change social position, power structure, and power relations among state, official service, and the community. The power relation has been shifted from a patron-client relation to a negotiated relation.

The community, with wider opportunity and more bargaining, the community has developed the sense of “imagined community”. No surrender to the destiny and/or power structure, both the community and the leader are encouraged to create new social network and starts a “conscious community”. The conscious community has high potential to change of identity, life, family, kinship, community and society as an agent active and has a choice of life.

Keywords : Socio-cultural change, Life histories and experiences, Community leaders

“ทุกชีวิตล้วนมีเรื่องราว”

เวทีชีวิตในสังคมและวัฒนธรรม

การเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ในสังคมไทย ด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม จากการเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ นับแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับแรกเป็นต้นมา ได้นำมาซึ่งผลกระทบที่แผ่ซ่าน เชื่อมโยงในหลายระดับ ตั้งแต่ระดับจุลภาค และมหภาค ทั้งที่เป็นการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากนโยบาย การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการค้าแบบเสรี และการเคลื่อนไหวจากภาคชุมชนทั้งในภาคชนบทและเมือง

กล่าวเฉพาะชุมชนในเขตเมืองมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นหลายประการ โดยเฉพาะชุมชนที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “ชุมชนแออัด” ที่ในอดีตถูกมองว่าเป็นสัญลักษณ์ของความด้อยพัฒนา เลวร้าย มั่วหมองและต่างด้าของเมือง แต่ในหลายทศวรรษที่ผ่านมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยสำคัญในตำแหน่งแห่งที่ของชุมชนแออัด จากกระบวนการต่อสู้ เรียกร้อง และการคลี่คลายบางประการของสังคม ที่ส่งผลต่อโครงสร้างการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน อย่างเช่นในกรณีชุมชนสุขสมบูรณ์³ ซึ่งเป็นชุมชนแออัดเก่าแก่แห่งหนึ่งในภาคใต้ตอนล่างของประเทศไทย เดิมตั้งอยู่บริเวณปากอ่าวทะเลสาบติดทะเลอ่าวไทย กระทั่งในปี พ.ศ. 2502 ชุมชนถูกไล่รื้อให้ออกจากพื้นที่ จากนโยบายการพัฒนา/ ปรับปรุงพื้นที่เป็นสถานที่ท่องเที่ยวของจังหวัด ชุมชนจึงอพยพโยกย้ายถิ่นฐานตั้งชุมชนในเขตเทศบาล บริเวณหาดสุขสมบูรณ์ ตามคำบัญชาของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องในขณะนั้น และจัดตั้งชุมชนขึ้นจากชุมชนประมงเล็กๆ ค่อยขยายตัวใหญ่ขึ้นทั้งจากลูกหลาน เครือญาติที่เข้ามาอยู่ภายหลัง และผู้อพยพจากพื้นที่ต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแถบกลุ่มทะเลสาบที่เป็นผู้ได้รับผลกระทบอย่างขนานใหญ่จากนโยบายการพัฒนาที่ไม่สมดุลของรัฐ

การเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในที่ดินรัฐ และไม่ได้ถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินถูกต้องตามกฎหมาย ทำให้เผชิญกับปัญหาการถูกไล่รื้อ นับแต่ ปี พ.ศ. 2527 เป็นต้นมา ชุมชนจึงต้องสร้างกระบวนการเคลื่อนไหวคัดค้านการไล่รื้อ ผ่านการสร้างกิจกรรมการพัฒนาชุมชน การเคลื่อนไหวทางสังคมในรูปแบบต่างๆ เพื่อยืนยันสิทธิการอยู่อาศัยในที่ดินเดิม กระทั่งในปี พ.ศ. 2546 ชุมชนได้รับคัดเลือกเข้าร่วมโครงการบ้านมั่นคงตามนโยบายรัฐบาล ทำให้ได้สิทธิเช่าระยะยาวในที่เดิมและอยู่อาศัยเรื่อยมาถึงปัจจุบัน

³ ชื่อชุมชนสมมติ

อย่างไรก็ดี ตลอดระยะเวลาอันยาวนานกว่าครึ่งศตวรรษของชุมชน มีการเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางสังคมและวัฒนธรรม ภายใต้ความสัมพันธ์อันลึกซึ้งหลากหลาย และซับซ้อนของชุมชน ที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความเกี่ยวเนื่อง โยงใยกับสังคมไทยอย่างแนบแน่น และจะเป็นที่น่าสนใจมากขึ้นไปอีก หากได้ศึกษาชีวิตของคนสามัญที่ได้เห็นและอยู่ร่วมการเปลี่ยนแปลงนั้น

บทความนี้จึงเขียนขึ้นเพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน จากประวัติและประสบการณ์ชีวิตของคนธรรมดาที่ได้เดินทางผ่านและมีส่วนร่วมการเปลี่ยนแปลงของชุมชนและสังคม แล้ววิเคราะห์ สังเคราะห์เชื่อมโยงเข้ากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในระดับต่างๆ ของสังคมไทย อันจะช่วยให้เกิดความเข้าใจในความคิด ความต้องการ ตลอดจนพลังความสามารถของประชาชนธรรมดา และนำไปใช้ประโยชน์ต่อการวางแผนพัฒนาประเทศโดยรวมได้

ทำความเข้าใจใคร-อย่างไร ในประวัติและประสบการณ์ชีวิตกับการเปลี่ยนแปลง

การศึกษาคือการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมผ่านประวัติและประสบการณ์ชีวิตที่หลากหลายของผู้นำชุมชนสุขสมบูรณ์ เป็นวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งเริ่มต้นศึกษาเอกสาร (Documentary Research) จากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดสังคม วัฒนธรรม ประวัติชีวิต และข้อมูลชุมชน และเน้นความสำคัญของการศึกษาภาคสนาม (Field Research) ด้วยวิธีการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (Informal Observation) จากการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-dept Interview) และการสัมภาษณ์แบบตะล่อมถาม (Probe Interview) และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนและประวัติชีวิตของผู้นำตั้งแต่เกิดถึงปัจจุบัน รวมทั้งภาพของชุมชนและสังคมที่ผู้ นำมีประสบการณ์ร่วมด้วย

ในการเก็บข้อมูล ผู้ศึกษาไม่ได้มุ่งรวบรวมและทำความเข้าใจประวัติและประสบการณ์ชีวิตของผู้นำแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากมุ่งหมายให้ได้ภาพสังคมและชุมชนที่ผู้ นำได้เชื่อมโยงและเกี่ยวข้องด้วย ในโครงสร้าง เครือข่ายความสัมพันธ์ วิวัฒนาการและการพัฒนาชุมชนที่เกี่ยวข้อง ดังที่อคิน ทรัพย์พัฒน์ (2553) ระบุว่า “ในชีวิตของคนคนหนึ่งมีหลายชีวิต และหลายเวทีทางสังคมที่เขาได้โลดแล่นแสดงตัวตนร่วมกับคนอื่นๆ ดังนั้นในชีวิตของคนคนหนึ่งจะมีชีวิตของอีกหลายคนที่สามารถเรียนรู้ได้” การศึกษาจึงสัมภาษณ์แบบเจาะลึกกับบุคคลที่เจ้าของประวัติชีวิต สัมพันธ์ เชื่อมโยง เกี่ยวข้อง ประสบและอยู่ร่วมในช่วงต่างๆ ของชีวิต ได้แก่ บุคคลในครอบครัว ญาติ เพื่อนบ้าน ชาวชุมชน ผู้นำชุมชน ผู้นำกลุ่มอนุรักษ์ อดีต นักพัฒนาเอกชนประจำชุมชนและเจ้าหน้าที่เทศบาล และสมทบด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วมในกิจกรรมชุมชนที่บุคคลเหล่านี้มีส่วนร่วม

ในขอบเขตศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมจากประวัติและประสบการณ์ชีวิต และวิเคราะห์เชื่อมโยงเข้ากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในสังคมไทย โดยเน้นประเด็นบริบท ความสัมพันธ์ทางสังคมและรัฐกับชุมชน ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ผู้นำและความเป็นผู้นำ และความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติ

สำหรับการคัดเลือกชุมชนและประวัติชีวิต มีขั้นตอนและกระบวนการในการคัดเลือก โดยในขั้นแรก กำหนดเลือก “ชุมชนสุขสมบูรณ์” แบบเจาะจง เพราะเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์โดดเด่น มีประวัติศาสตร์ต่อเนื่องยาวนานนับจากถูกไ้ร้อครั้งแรกในปี พ.ศ. 2502 และตลอดเวลาอันยาวนานของชุมชนก็เผชิญกับปัญหาการไ้ร้อมาอย่างต่อเนื่อง แต่ด้วยกระบวนการและความเข้มแข็งของชุมชนที่หลอมรวมผ่านการรวมกลุ่ม การพัฒนาชุมชน และการเคลื่อนไหวทางสังคม กระทั่งหยุดยั้งการไ้ร้อเป็นผลสำเร็จ กล่าวได้ว่าวิวัฒนาการและกระบวนการพัฒนาของชุมชน สามารถแสดงภาพให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมได้อย่างดียิ่ง

ส่วนการคัดเลือกเจ้าของประวัติชีวิต จะคัดเลือกผู้นำชุมชน ที่หมายถึงบุคคลต่างๆ ที่ก้าวขึ้นมามีอำนาจในการตัดสินใจให้ชุมชน (อคิน รพีพัฒน์, 2553) มีบทบาท หน้าที่แตกต่างกันออกไปในชุมชน จำนวน 4 คน⁴ เจ้าของประวัติชีวิตแรกที่คัดเลือกคือ “เฮียโอ” ที่เป็นประธานชุมชนในยุคแรก และมีบทบาทในงานพัฒนาชุมชนเป็นอย่างมากในช่วง ปี พ.ศ. 2523-2534 โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทในการประสานงานและการจัดการความขัดแย้งในชุมชนในฐานะผู้นำและผู้อาวุโสที่ทุกฝ่ายต่างให้การยอมรับ

ประวัติชีวิตท่านที่สองคือ “พีเต็ม” ที่เป็นผู้นำชุมชนในช่วง ปี พ.ศ. 2534-2542 และเป็นผู้นำหญิงที่มีบทบาทสำคัญและโดดเด่นเป็นอย่างมากในการขับเคลื่อนงานพัฒนาของชุมชนในรอบ 20 ปีที่ผ่านมา ทั้งในระดับชุมชน เครือข่าย ระดับภาคและระดับประเทศ จากครอบครัวชาวนาในจังหวัดทางทิศเหนือของทะเลสาบ ก่อนจะอพยพโยกย้ายถิ่นฐานมาประกอบอาชีพค้าขายตามแนวชายแดนไทย-มาเลเซีย กระทั่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่ชุมชนสุขสมบูรณ์ในปี พ.ศ. 2513 และเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนาอย่างเต็มตัวและเป็นผู้นำชุมชนในหลายบทบาท

⁴ เนื่องจากวิจัยนี้เป็นหนึ่งในชุดโครงการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมผ่านประวัติและประสบการณ์ของหลายชีวิต โดยมี รศ.ดร.ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัย ในส่วนของชุมชนสุขสมบูรณ์ในขั้นต้นของการพัฒนาโครงการเพื่อรับการสนับสนุนงบประมาณจากศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) หัวหน้าโครงการกำหนดจำนวนไว้ 2 คน คือ ผู้นำที่นับถือศาสนาพุทธและอิสลาม อย่างละ 1 คน ต่อมาหลังมีการประชุมระดมระหว่างทีมวิจัย 4 ภาค คณะผู้ทรงคุณวุฒิ ที่ปรึกษาโครงการ มีความเห็นควรให้เพิ่ม อีก 2 ท่าน โดยเพิ่มผู้นำที่มีบทบาทและสถานภาพคาบเกี่ยวในการเป็นผู้นำที่ไม่เป็นทางการและเป็นทางการในยุคแรก และผู้นำทางความคิด รวม 4 คน ครอบคลุมผู้นำที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในชุมชน ทั้งที่เป็นชาวไทยพุทธ มุสลิม และเชื้อสายจีน และการเป็นผู้นำชุมชนในแต่ละช่วง/ ยุคของชุมชน ทั้งนี้ชื่อเรียกขานผู้นำทั้ง 4 คน เป็นนามสมมติ หากตรงพ้องกับบุคคล สถานที่ใด ถือเป็นการบังเอิญเท่านั้น ส่วนสรุพนามเรียกผู้วิจัยคงไว้ตามคำเรียก/ แทนตัวเองของบุคคลเหล่านั้นในความสัมพันธ์ เช่น ผู้วิจัยเรียกเฮียโอ แต่ครูดีเรียกขานลุงโอ ทำให้อาจดูไม่สม่ำเสมอในสรุพนามเรียกขานอยู่บ้าง แต่มีอรรถสกว่า

ประวัติชีวิตท่านที่สาม คือ “วะนา” อาชีพอัฒยโดยเปิดร้านขายน้ำชาและข้าวยำในชุมชน เข้ามามีบทบาทในงานพัฒนาจากจุดเริ่มต้นสมัครเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ในปี พ.ศ. 2533 เข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนาชุมชนสม่ำเสมอ ต่อเนื่อง และมีบทบาทในฐานะแกนนำช่วงโครงการบ้านมั่นคง นับแต่ปี พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา

และประวัติชีวิตท่านที่สี่ คือ “ครูดี” เป็นคนนอกชุมชน แต่มีบทบาทเป็นผู้นำความคิดที่ชาวชุมชนทั่วไปให้การยอมรับ และอยู่ร่วมในประวัติศาสตร์ชุมชนมาตลอด นับแต่เข้ามาเป็นครูที่ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กชุมชนสุขสมบูรณ์ ใน ปี พ.ศ. 2533 กว่า 20 ปี ในชุมชนที่เธอเฝ้ามองอย่างเจียบๆ ผ่านเด็กคนแล้วคนเล่าและปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นกับคนเกือบทุกคนในชุมชนจึงเป็นผู้นำที่น่าสนใจเป็นอย่างมากเช่นกัน

ทั้งนี้การเก็บรวบรวมข้อมูลได้กระทำตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. 2551 ถึง เดือนมีนาคม พ.ศ. 2554 และเพื่อให้ข้อมูลมีความเที่ยงตรง เชื่อถือได้ ผู้ศึกษาใช้การสังเกตควบคู่กับการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นเพื่อนร่วมงาน สมาชิกชุมชน และญาติพี่น้อง และการสัมภาษณ์ในเรื่องเดียวกันด้วยการกระทำหลายครั้งในเวลาและวิธีที่แตกต่างกัน กระทั่งได้ข้อมูลที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จากนั้นจึงนำข้อมูลมาวิเคราะห์ในมิติต่างๆ ของชีวิต แล้ววิเคราะห์เชื่อมโยงเข้ากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในสังคมไทย และเสนอด้วยวิธีการพรรณนา

แนวคิดศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมผ่านประวัติและประสบการณ์ชีวิต

การศึกษาประวัติชีวิตเป็นวิธีการแบบหนึ่งที่ใช้กันอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา เพื่อใช้ในการศึกษาปรากฏการณ์/ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม โดยการสืบประวัติและประสบการณ์ชีวิตของบุคคลในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง ทั้งนี้การศึกษาประวัติและประสบการณ์ชีวิตนั้นแม้จะเน้นไปที่ “สังคมของบุคคล” ตัวเล็กๆ ในแต่ละช่วงเวลาเพื่อฉายชัดถึงปฏิกิริยา ประสบการณ์และความสัมพันธ์ที่วิวัฒน์ พัฒนาภายใต้บริบททางสังคมวัฒนธรรมที่พลวัตอยู่ตลอดเวลา แต่กระนั้นการศึกษาประวัติชีวิตจัดเป็นวิธีการที่มีลักษณะพิเศษ ไม่เหมือนวิธีการอื่นๆ เพราะการศึกษาเพื่อสืบค้นประวัติชีวิต เป็นการสัมภาษณ์ที่รวบรวมเอาหลักวิชาและวิธีการต่างๆ ตั้งแต่ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา รัฐศาสตร์ ไปจนถึงแพทยศาสตร์ จิตวิทยา และวรรณคดี (ยอร์จ เอ แอ็ดดิกส์, 2531) ทั้งนี้เพราะชีวิตและประสบการณ์หนึ่งๆ ของผู้คน [ที่แม้มีความสมบูรณ์ในตัวเอง] ยังเกิดขึ้นและกระทำการภายใต้บริบทสังคมและวัฒนธรรม ที่พลวัตและเปลี่ยนแปลงหลากหลายมิติ จึงต้องอาศัยศาสตร์หลายศาสตร์ในการทำความเข้าใจชีวิตอย่างครอบคลุม และครบถ้วน ขณะเดียวกันด้านหนึ่งของทางเดินชีวิตนั้นได้ซุกซ่อน (Embed) สังคม วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์สังคมไว้เป็นจำนวนมาก ดังนั้นการศึกษาประวัติและประสบการณ์ชีวิต

จึงช่วยอธิบายทำความเข้าใจชีวิตในสังคมและวัฒนธรรมไปพร้อมกันได้อย่างน่าสนใจ ด้วยเหตุนี้การศึกษาประวัติชีวิตจึงได้รับความนิยมและนำมาใช้เป็นระเบียบวิธีการศึกษามากยิ่งขึ้นในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา⁵ ในแวดวงวิชาการ การวิจัยด้านสังคมศาสตร์ (Robert, 2002 ; Ojermark, 2007) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสาขาสังคมวิทยา มานุษยวิทยา จิตวิทยา ประวัติศาสตร์ ภาษา วัฒนธรรมศึกษา และการพัฒนา แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นการศึกษาต้องใช้องค์ผสมผสานและบูรณาการเป็นอย่างมาก เนื่องจากความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยง เกียวเนื่อง โยงใยของเจ้าของประวัติและประสบการณ์ชีวิต นับแต่ความเชื่อ ความหมาย โลกทัศน์ ทักษะคิด ค่านิยม ไปจนถึงบริบททางสังคม วัฒนธรรม และอื่นๆ ตลอดช่วงชีวิตเข้าด้วยกัน เพื่อทำความเข้าใจบุคคลที่ศึกษาในฐานะผู้กระทำการทางสังคมที่มีชีวิตชีวา สามารถฉายให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น

แนวคิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม อาจแยกความหมายออกเป็น “การเปลี่ยนแปลงทางสังคม” และ “การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม” ซึ่งมีจุดเน้นที่แตกต่างกันอยู่บ้าง กล่าวคือ นักสังคมวิทยาคลาสสิก มุ่งศึกษาและอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในความหมายของการเปลี่ยนพฤติกรรมและการกระทำการทางสังคมอันสืบเนื่องจากความสัมพันธ์ทางสังคม ภายใต้โครงสร้าง บทบาท และสถานภาพทางสังคม ขณะที่นักมานุษยวิทยาคลาสสิก มุ่งศึกษาและอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ในความหมายของการเปลี่ยนแปลงระเบียบแบบแผน แนวกำหนดพฤติกรรม และ/หรือความหมายของสัญลักษณ์ที่คนในสังคมสร้างขึ้นเพื่อสื่อสารและสืบทอดต่อกันมา แต่โดยทั่วไปแล้วคำสองคำนี้ไม่ได้แยกออกจากกันโดยเด็ดขาด เนื่องจากสังคมกับวัฒนธรรมแม้ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน แต่มักเกิดขึ้นและดำรงอยู่ควบคู่กันเสมอในกระบวนการเปลี่ยนแปลง ที่ท้ายที่สุดของการเปลี่ยนแปลงย่อมส่งผลกระทบต่อทั้งสังคมและวัฒนธรรมนั้น (สนิท สมัครการ, 2538) นักวิชาการด้านสังคมวิทยา มานุษยวิทยาโดยทั่วไปจึงมักผนวกใช้เป็นคำเดียวกันว่า “การเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม”⁶ (Socio-Cultural Change) ในการศึกษาโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงในระเบียบแบบแผน พฤติกรรมทางวัฒนธรรมและความสัมพันธ์อันหลากหลายและซับซ้อนของสังคม

⁵ Robert (2002) วิเคราะห์ว่าองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้การศึกษาประวัติชีวิตได้รับความนิยมมากขึ้นในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมาว่าเกิดจาก (1) ข้อจำกัดในการเข้าถึงความจริง ข้อเท็จจริงด้วยระเบียบวิธีสากลแบบปฏิฐานนิยม (positivism) (2) ความสนใจที่มากขึ้นเกี่ยวกับ Life Course (3) การให้ความสนใจกับชีวิต ประสบการณ์ และการทำให้มีชีวิตรอดในฐานะผู้กระทำการ และ (4) การวิจัยเชิงคุณภาพที่ได้รับความนิยมมากขึ้นในช่วงที่ผ่านมา

⁶ กรณีที่ไม่มุ่งเน้นศึกษาไปที่ประเด็นใดประเด็นหนึ่งเป็นการเฉพาะในสาขาวิชานั้นๆ

โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคปัจจุบัน ที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วอันเนื่องมาจากระบบการค้าแบบเสรี ทุนนิยม และโลกาภิวัตน์ ที่มีทั้งการประสานผสมรวม (Hybridization) การหล่อหลอมวัฒนธรรมให้เป็นแบบเดียว (Homogenization) และการต่อต้าน (Resistance) (สถาบันบัณฑิตบริหารธุรกิจศศินทร์ แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553) และก่อให้เกิดผลกระทบอย่างหนักหน่วง และรุนแรงมหาศาลในสังคมนั้นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคล/ กลุ่มคนที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจและถูกกีดกันในการเข้าถึงทรัพยากรของสังคม ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ ชนพื้นเมือง ที่ถูกแรงกดดันจากภายนอกสังคมให้ต้องปรับตัวตอบรับวัฒนธรรมสมัยใหม่จากภายนอกที่ไม่คุ้นเคย อาจเป็นระบบการค้า การแลกเปลี่ยน ระบบเงินตรา และวิธีการผลิต หรือกลุ่มคนจนเมือง ที่ถูกกระแสเมืองและการกลายเป็นเมือง (Urbanization) พัดเหวี่ยงเข้าสู่สังคมเสี่ยงภัย (Risk Society) ทำให้ชีวิตเปราะบาง และรู้ความมั่นคงมากขึ้นไปอีก

ดังนั้นการศึกษาสังคมและวัฒนธรรม จึงต้องให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและกระบวนการ โดยไม่ละเลยกลุ่มคน หรือประชากรกลุ่มต่างๆ ในสังคม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2548) โดยเฉพาะกลุ่มชนในข้างต้น เพราะในโครงสร้างและกระบวนการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากพัฒนา การผสมผสานทางวัฒนธรรม (Acculturation) การกลืนกลายทางวัฒนธรรม (Assimilation) และการแพร่กระจาย (Diffusion) โดยทั่วไปมักทำให้กลุ่มคนเหล่านี้ถูกเบียดขับให้กลายเป็นชายขอบ แปรกแยก (Alienation) ถูกกีดกัน เลือกปฏิบัติจากสังคม(และรัฐ) ทำให้เกิดความไม่ยุติธรรมและเท่าเทียมในสังคม ที่ในท้ายที่สุดหากไม่สามารถทำการผสมผสานและผสานกลืนทางวัฒนธรรมจากภายในและภายนอกได้อย่างลงตัว ก็จะไปสู่ความขัดแย้งทางสังคมและวัฒนธรรม ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวทางการเมืองติดตามมาในรูปแบบต่างๆ ทั้งการเคลื่อนไหวในชีวิตประจำวัน การปฏิบัติการตอบโต้ในปริณทณทางสังคมและวัฒนธรรมเพื่อแสดงความหมาย อัตลักษณ์ ตำแหน่งแห่งที่ในสังคม การเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่เพื่อเรียกร้องสิทธิ ระบบคุณค่า และความหมายใหม่สำหรับชีวิตทางสังคม เป็นต้น หากกล่าวในแง่การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมกับการเคลื่อนไหวจึงเป็นประเด็นที่มีสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยที่การเปลี่ยนแปลงอาจนำมาซึ่งการเคลื่อนไหว หรือในทางกลับกันเคลื่อนไหวอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงได้เช่นเดียวกัน

อย่างไรก็ดีแม้ว่าการเคลื่อนไหวจะเข้ามามีอิทธิพลสูงต่อขบวนการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรมมากขึ้น แต่ในบางกรณีมีความพยายามแยกการเมืองออกไปจากการวิเคราะห์ (De-Politicized) การรณรงค์เรียกร้องความสนใจจากสาธารณชน ดังการศึกษาของ Lehrner and Allen (2008) ที่ศึกษาการให้ความหมาย (Meaning Making) ความรุนแรง จากการรณรงค์ สร้างทางเลือก เพื่อลดความรุนแรงในครอบครัวของขบวนการเคลื่อนไหว พบว่ามีความพยายามแยกการเมืองออกไปจากการวิเคราะห์ เพื่อจัดความสุดโต่ง และ/ หรือการแยกข้อแค้นตรงข้าม ที่อาจทำให้การรณรงค์ สร้างความเข้าใจไม่สามารถบรรลุเป้าหมายได้ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นการแยก/ ไม่แยกการเมืองจากการวิเคราะห์ในการเคลื่อนไหวทางสังคมและวัฒนธรรมต้องพิจารณาเป็นรายประเด็นเพื่อศึกษาและทำความเข้าใจเรื่องนั้นๆ อย่างลึกซึ้งและเพียงพอ

ประวัติและประสบการณ์ชีวิตหลากสี

(1) ประวัติและประสบการณ์ชีวิตเฮียโอ

เฮียโอ เกิดเมื่อ ปี พ.ศ. 2473 ที่อำเภอด่านในสุดของทะเลสาบ เป็นลูกชายคนโตในจำนวนพี่น้องทั้งหมดหกคนของครอบครัวพ่อค้าข้าวเปลือกชาวจีนที่อพยพจากมณฑลฮกเกี้ยน ประเทศจีน ในวัยเด็กเฮียโอเป็นเด็กที่ใฝ่รู้ใฝ่ใจการเรียนรู้ สามารถบวกลูกคิด คิดราคาข้าวได้อย่างคล่องแคล่วเกินเด็กในวัยเดียวกัน เพราะมีโอกาสติดตามเตี่ยไปรับซื้อข้าวเปลือกบ่อยครั้ง เตี่ยจะสอนโน่นสอนนี่ไปเรื่อยๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความอดทน และให้ขยันทำมาหากิน โตขึ้นจะได้ไม่ลำบาก ในความทรงจำของเฮียโอเตี่ยเป็นผู้มีความรู้ ขยันทำมาหากิน มีความอดทนไม่ย่อท้อต่อความลำบาก เป็นบุคคลที่เขาเรียกว่า “ใจมาก” ที่หมายถึงมีน้ำใจ ช่วยเหลือเพื่อนบ้านในชุมชนโดยไม่อิดออด ชอบทำบุญ มีคุณธรรม ไม่เอาัดเอาเปรียบคนอื่น ขณะที่แม่หรือ “นม” เฮียบอกว่าเป็นคนไม่รู้หนังสือ “อ่านหนังสือไม่ออก เขียนหนังสือไม่ได้” แต่มีความจำเป็นเลิศ ขยันทำมาหากิน ภาพที่เห็นจนจินตนา ตื่นมาเห็นแม่ทำงาน ตั้งแต่งานบ้าน ตรวจโกดังข้าวที่ซื้อไว้เตรียมส่งไปขายในเมือง เป็นผู้ที่มิจิตใจดี โอบอ้อมอารี และไม่ยอมคน, เฮียโอบอกว่านิสัยและบุคลิกของเขานั้นมาจากการผสมผสานและซึมซับอย่างใกล้ชิดจากเตี่ยและแม่อย่างซ้ำๆ โดยที่เขาไม่รู้ตัว เพราะในกาลต่อมาเมื่อเข้าสู่วัยทำงานเขาต้องมีความอดทนอย่างถึงที่สุด ในหลายครั้งหลายคราฟันฝ่ามรสุมชีวิต รวมถึงการทำงานพัฒนาชุมชนสุขสมบูรณ์ในระยะต่อมา

เมื่ออายุ 8 ปี เฮียโอเข้าเรียนชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนที่อยู่ห่างออกไป ในทุกๆวัน เขาจะเดินทางไปกลับระหว่างบ้านกับโรงเรียนวันละประมาณ 8 กิโลเมตร พร้อมกับเพื่อนในวัยเดียวกัน ในขณะที่เรียนหนังสือชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ปี พ.ศ. 2483 ช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง ทหารญี่ปุ่นยกพลขึ้นบกทำให้บ้านเมืองสับสนวุ่นวาย มีการทิ้งระเบิดอยู่บ่อยครั้ง

ทางโรงเรียนเกรงว่าจะไม่ปลอดภัยจึงไม่มีการสอบปลายภาคในปีการศึกษานั้น และให้นักเรียนเลื่อนขึ้นชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 โดยอัตโนมัติ ซึ่งก็เป็นเรื่องที่ตลกๆสำหรับเขาเพราะจะได้ไม่ต้องไปโรงเรียน หากว่างจากงานมอบหมายยังมีโอกาสวิ่งเล่นกับเพื่อนเกลอ ตามทุ่งนา วิตปลาในนา หรือแอ่งน้ำที่ชาวบ้านขุดไว้พอได้ผ่อนคลายตามสภาพ

ในปี พ.ศ. 2484 หลังรัฐบาลยินยอมให้กองทัพญี่ปุ่นเคลื่อนผ่านประเทศไทย เฮียโอกลับเข้าสู่ห้องเรียนอีกครั้งพร้อมๆกับการเข้ามาของนโยบายปฏิรูปวัฒนธรรมของจอมพลป. พิบูลสงคราม เพื่อพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นอารยะทัดเทียมนานาประเทศ ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนชื่อประเทศจากสยามเป็นประเทศไทย การสั่งห้ามกินหมาก ให้ผู้หญิงเลิกนุ่งโจงกระเบน เปลี่ยนมานุ่งผ้าถุง ให้สวมหมวก สวมรองเท้า เป็นต้น เป็นยุคสมัยที่เฮียโอเรียกว่า “สมัยวัฒนธรรม” ที่ทำให้เขาต้องเปลี่ยนชื่อจากคำในภาษาจีนเป็นคำไทยและบ่งบอกความเป็นไทย ส่วนแม่และเตี่ยของเฮียโอนั้นเชื่อผู้นำไปทุกเรื่องด้วยสำนึกว่า “มาอาศัยแผ่นดินไทยอยู่” ยกเว้นเพียงเรื่องเดียวคือการกินหมากที่ไม่ยอมเลิก

ก้าวสู่โลกของการทำงาน

หลังจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ก็ออกจากโรงเรียนช่วยทำงาน โดยหน้าที่ได้รับมอบหมายคือการตระเวนไปตามบ้านเรือนของชาวบ้านในย่านนั้นและที่ไกลออกไป พร้อมเตี่ยเพื่อรับซื้อข้าวเปลือกส่งขายในเมือง เฮียโอเล่าว่าชีวิตหลังเข้าสู่โลกการทำงานอย่างเต็มตัว ในฐานะลูกชายคนโตเขาถูกเตี่ยคาดหวังให้เป็นกำลังหลักในกิจการทำนาและค้าข้าวของครอบครัว แต่ในช่วงปี พ.ศ. 2493-2498 เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิตและสังคมในทะเลสาบ เมื่อรัฐบาลได้ส่งเสริมการทำนาให้ได้ผลผลิตมากขึ้น ด้วยการสร้างระบบชลประทานเก็บกักและระบายน้ำ ในปี พ.ศ. 2493 ทำให้ชาวนาสามารถทำนาโดยไม่ต้องรอน้ำฝนจากธรรมชาติ หรือหากฝนไม่ตกตามฤดูกาลยังสามารถทำนาได้ ปีละ 2-3 ครั้ง ทั้งนาปีและนาปรัง ชาวนาจึงหันมาปลูกข้าวพันธุ์ปรับปรุงใหม่ เช่น กข. 7 กข. 25 แทนพันธุ์พื้นเมือง แต่สิ่งเหล่านี้ก็มาพร้อมกับค่าใช้จ่ายที่เพิ่มสูงขึ้นเป็นเงาตามตัว พร้อมๆกับการเข้ามาของโรงสีข้าวในช่วงปี พ.ศ. 2492-2493 ชาวนาจึงหันไปขายข้าวให้กับโรงสีมากกว่า ทำให้กิจการรับซื้อข้าวเปลือกของครอบครัวซบเซากระทั่งเลิกกิจการในปี พ.ศ. 2493 ในปีนั้นเฮียโอตัดสินใจเดินทางเข้าเมืองมาเรียนรู้เส้นทางอาชีพใหม่ด้วยการเป็นลูกมือตัดเย็บเสื้อผ้ากับญาติที่เปิดร้านในเมือง แต่ทำได้เพียง 1 ปี เขายกมือ “ยอมแพ้” เนื่องจากแพ้ฝุ่นละอองจากทำให้ไม่สบายบ่อยครั้ง ก่อน “กลับไปตั้งหลักที่บ้าน” โดยหันไปรับจ้างทำโป๊ะเครื่องมือจับปลาส่งขาย ในปี พ.ศ. 2500 เฮียโอแต่งงานกับป้าเอ หญิงสาวที่เขาไม่เคยเห็นหน้าค่าตาก่อน กระทั่งวันแต่งงาน รู้เพียงเลาะๆว่า “เป็นลูกหลานคนจีน ขยัน ช่วยพ่อแม่ทำมาหากิน” และก็เป็นจริงดังที่รับรู้ ป้าเอนั้นขยันทำงาน “ทำโน่นทำนี่ไม่เคยหยุด” ประหยัด รู้จักเก็บหอมรอมริบเป็นที่สุด หลายครั้งหลายคราในชีวิตคู่ป้าเอสามารถแบกรับการเข้ามาของสิ่งที่ไม่คาดฝันในชีวิตอย่างเข้มแข็ง หลังแต่งงานป้าเอขายของชำที่บ้าน ส่วนเขายังคงรับจ้างทำโป๊ะ

พร้อมกับลงขันกับน้ำสาวป่าเอ รับซื้อหมูและไก่จากชาวบ้านส่งขายในเมือง แต่ทำได้ปีกว่าก็เลิก เนื่องจากขาดทุนและทุนหมุนเวียนที่ไม่มากพอ ก่อนตัดสินใจเปลี่ยนไปประกอบอาชีพประมงที่บ้านของภรรยาที่อยู่ตำบลติดกัน ส่วนป่าเอทำหน้าที่แม่บ้าน นำปลาไปขาย เหลือทำปลาเค็มตระเวนขายตามตลาด ในปีเดียวกันนี้เขาได้บุตรชายคนแรกของครอบครัวมาเชยชม และเป็นความหวังของการสร้างครอบครัวเล็กๆของตนเองขึ้นมาด้วยน้ำพักน้ำแรงของเขาและภรรยา และมีบุตรชายคนที่สองตามมาในปี พ.ศ. 2505

ในขณะที่ชีวิตครอบครัวเริ่มต้นไปด้วยดี ชะตาชีวิตต้องหักเหอีกครั้ง เมื่อต้องเผชิญกับ “วาทภัยแหลมตะลุมพุก” ที่ถือกันว่าเป็นภัยธรรมชาติร้ายแรงครั้งใหญ่ในประวัติศาสตร์ภาคใต้ ในปี พ.ศ. 2505 เป็นวาทภัยที่รัฐ อยุธยา (2551) อุปลักณ์ว่าเป็นปฐมบทของยุค “ไตรหัวหงส์พัดหลงกับเขียนหมาก”⁷ ในช่วงนี้เองที่เขาเริ่มไปๆมาๆระหว่างบ้านเกิดกับบ้านเดิมของภรรยา แบบสองจิตสองใจจะกลับไปตั้งหลักที่บ้านหรือกัดฟันสู้ต่อ แต่เหตุการณ์ไม่คาดฝัน เป็นอุปมาที่เขาเรียกว่า “ฝันร้าย ชีวิตชวนเซ” เมื่อลูกชายคนที่สองเสียชีวิตด้วยอุบัติเหตุในปี พ.ศ. 2508 ทำให้ตัดสินใจเด็ดขาดเลิกประกอบอาชีพประมง กลับบ้านเกิดหันกลับมารับจ้างทำโป๊ะอีกครั้ง และในจังหวะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต เขาได้รับการชักชวนจากน้องสาวไปเปิดร้านของชำที่อำเภอแถวชายแดนประเทศมาเลเซีย แต่ทำได้เพียงปีกว่าก็ตัดสินใจเลิกกิจการ เพราะไม่คุ้นเคยกับวิถีชีวิตและภาษาเนื่องจากคนส่วนใหญ่ที่นั่นเป็นมุสลิม และเป็นอีกครั้งของชีวิตที่เขาบอกว่า “สับสน จັบตันชนปลายไม่ถูก ไม่รู้จะเริ่มต้นใหม่อย่างไร” หลังผิดหวังซ้ำซากกับความพยายามในการตั้งต้นชีวิตใหม่ด้วยลำแข้งลำขาของตนเอง แม้ขยันขันแข็งอย่างที่สุดและสู้ทุกรูปแบบที่ตนเองสามารถทำได้

จังหวะชีวิตที่สับสน ท้อแท้ สิ้นหวังจากความล้มเหลว ด้านหนึ่งอยากจะกลับไปตั้งหลักที่บ้าน แต่ในด้านหนึ่งคิดว่า เขาและครอบครัวเดินทางไกลเกินกว่ากลับไปบ้านเดิมอย่างไร้จุดหมาย และในภาวะที่เขาเรียกว่า “หลังพิงเชือก ไม่รู้จะไปไหน” สุขสมบุญพลันผุดขึ้นมาในมโนสำนึกจากเรื่องราวแต่หนหลังเมื่อครั้งเข้าเมืองหัดตัดเย็บเสื้อผ้า จึงตัดสินใจชวนภรรยาไปตลาดเลาที่ชุมชนสุขสมบุญถึงสองครั้ง และภาพแรกที่เขาเห็นในปี พ.ศ. 2511 คือภาพของชุมชนที่ “อยู่อย่างไร้ระเบียบ น้ำครำ กลิ่นปลาเค็ม คนเมา” ขณะที่เขายังลังเล สองจิตสองใจอยู่นั้น ป้าเอภรรยากลับบอกอย่างหนักแน่นว่า “เขาอยู่กันได้ เราก็อยู่ได้ ที่ทำมาหากินสำคัญกว่าที่อยู่” จึงตัดสินใจเด็ดขาด เปลี่ยนเส้นทางชีวิตและครอบครัว เริ่มต้นชีวิตใหม่ที่สุขสมบุญ ในปี พ.ศ. 2511

⁷ หมายถึงการอพยพโยกย้ายถิ่นฐานของผู้ได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์ไปอยู่อาศัยในพื้นที่อื่น กลายเป็นคนพลัดถิ่น ในแผ่นดินที่ใหม่ที่คุ้นเคยด้วยเหตุผลและความจำเป็นของการมีชีวิตรอด โดย “ไตร” ในภาษาใต้หมายถึงกรรไกรที่ใช้ปอกเปลือก ฝ่าหมาก จุดเด่นของไตรในสมัยก่อนจะมีหัวหงส์เป็นสัญลักษณ์สวยงาม แปรกลตา ปัจจุบันหาดูได้ยากและกลายเป็นของสะสมที่มีราคาพอสมควร ส่วน “เขียนหมาก” หมายถึงภาษาสำหรับใส่ หมาก พลุ ปืนแดง ฯลฯ ไตรและเขียนหมากจึงเป็นสองสิ่งที่อยู่คู่กันตลอด หากไม่แล้วก็ไม่สามารถกินหมากได้นั่นเอง

เริ่มต้นชีวิตใหม่ที่สุขสมบูรณ์

ที่บ้านเช่าเล็กๆในสุขสมบูรณ์ เฮียโอรู้สึกแปลกเหงาและเปล่าเปลี่ยว เพราะเดิมในทุกย่างก้าวของชีวิตจะได้รับการช่วยเหลือจากญาติพี่น้องเสมอ แต่ที่สุขสมบูรณ์เขาเรียกว่า “ตัวคนเดียว” ในการเริ่มต้นก่อร่างสร้างตัวด้วยอาชีพใหม่ที่มาจากฐานความรู้เดิมคือทักษะด้านการค้าขายและการทำปลาเค็ม ฝีมือป้าเอผู้เป็นภรรยา แต่การทำปลาเค็มก็ไม่ราบรื่นดังที่หวังเพราะปลาจากเรือประมงพื้นบ้านในชุมชนแต่ละลำมีผู้ซื้อ ผู้ขายอยู่ก่อนแล้ว เขาพยายามรับซื้อปลาจากที่อื่นบ้าง เช่น ท่าเรือประมง แต่ได้ปลาไม่มากนัก เพราะทุนน้อย ป้าเอภรรยาจึงต้องหารายได้เพิ่มด้วยการทำขนมขาย

แต่โชคดียิ่งยืนอยู่ข้างเขาอยู่บ้าง ภายหลังได้ช่วยเหลือเพื่อนที่เป็นเจ้าของเรือในการไกล่เกลี่ยค่าเสียหายจากอวนลากเป็นผลสำเร็จ เพื่อนจึงขายปลาที่เรือของตนหามาได้แก่เฮียโอเป็นการตอบแทน นับแต่นั้นจึงสามารถทำปลาเค็มอย่างเป็นล่ำเป็นสันและสามารถตั้งตัวได้ในเวลาแค่ห้าปี สามารถซื้อบ้านและที่ดินจากเจ้าของบ้านเช่าเดิม และปลูกบ้านหลังใหม่ในชุมชนที่เขาและครอบครัว ใช้อยู่อาศัยเรื่อยมาจนถึงปีพ.ศ. 2551 ก่อนจะย้ายไปอยู่บ้านหลังใหม่ตามคำขอร้องแถมบังคับของลูก แต่มักแวะเวียนไปมาหาสู่กับชุมชนอย่างสม่ำเสมอ

กิจการปลาเค็มก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว กระทั่งต้องรับสมัครแรงงานเพิ่มเป็นจำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่หาได้จากความสัมพันธ์ที่เรียกว่า “คนบ้านเดียวกัน” ในยุครุ่งเรือง ประมาณปี พ.ศ. 2523-2530 เขามีลูกน้องมากถึง 40-50 คน ขณะเดียวกันประสบการณ์ในวัยเด็กที่เห็นเตี้ยและแม่คอยเป็นธุระช่วยเหลือญาติ พี่น้อง และเพื่อนบ้าน ทำให้เขาซึมซับและนำตัวเองเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนมากยิ่งขึ้น โดยในระยะแรกช่วงปี พ.ศ. 2523-2524 เทศบาลได้จัดฝึกอบรมไทยอาสาป้องกันชาติ (ทส.ปช.) เฮียโอจึงได้ชักชวนสมาชิกในชุมชนเข้าร่วมโครงการทส.ปช. ตามมาด้วยการฝึกอบรมลูกเสือชาวบ้าน หรือโครงการอื่นๆที่หน่วยงานรัฐจัด ในช่วงนี้เองที่เขาเริ่มเป็นที่รู้จักและสัมพันธ์กับเทศบาลอยู่บ่อยครั้ง ในฐานะผู้นำที่ไม่เป็นทางการ

กระทั่งในปี พ.ศ. 2524 นายกเทศมนตรีได้ริเริ่มแบ่งเขตพื้นที่การปกครองของเทศบาลออกเป็น 24 โซน เฮียโอได้รับการคัดเลือกจากนายกเทศมนตรี ในฐานะคนบ้านเดียวกัน เป็นตัวแทนโซนที่ 24 จากเขตพื้นที่สุขสมบูรณ์และใกล้เคียง ความสัมพันธ์กับเทศบาลจึงมีมากขึ้นตามลำดับผ่านกิจกรรมต่างๆ เขาเองก็มีความเต็มใจไม่น้อยเพราะทำให้มี “หน้าตา” ได้รับการยอมรับจากเทศบาลและมีบารมีขึ้นมาในชุมชน แม้ในปี พ.ศ. 2527 เขาจะไม่ได้เป็นประธานชุมชนแต่ยังมีบทบาทสำคัญในการประสานงานกับหน่วยงานภายนอกอย่างสม่ำเสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประสานงานเพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์ของชุมชน และเพื่อนบ้าน เช่น บัตรสวัสดิการ/บัตรสงเคราะห์ บัตรคำรักษาพยาบาลฟรี เป็นต้น ทั้งนี้การให้ความช่วยเหลือชาวชุมชนในหลายกรณี นอกจากทำให้เพื่อนบ้านสามารถเข้าถึงสวัสดิการจากหน่วยงานราชการแล้วยังหมายถึงการอุปถัมภ์ค้ำจุนชาวชุมชนไปอีกทางหนึ่งด้วย เพราะสภาพชาวชุมชนที่ส่วนใหญ่อายุนะยากจน ไม่มีความรู้ ทำให้ละเลย ไม่ใส่ใจ ไม่กล้าไปติดต่อกับหน่วยงานเหล่านั้นโดยตรง

ทำให้ในอีกสองปีต่อมา เขาจึงได้รับการเลือกตั้งจากชาวชุมชนให้เป็นผู้นำเต็มตัวและเป็นต่อเนื่องเรื่อยมาถึงปี พ.ศ. 2538 อย่างไรก็ตาม ในความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์อาจเป็นเพียงปัจจัยหนึ่งเท่านั้น ในการก้าวเป็นผู้นำชุมชนอย่างเป็นทางการ เพราะยังมีผู้อุปถัมภ์รายอื่นในชุมชน เช่นเดียวกัน ไม่ว่าเจ้าของบ้านเช่า พ่อค้าแม่ค้าปลาเค็มรายใหญ่ในชุมชน พ่อค้าเกลือ นายทุนเงินกู้ ฯลฯ แต่บางรายแม้เป็นผู้อุปถัมภ์รายใหญ่กว่า แต่ขาดคุณธรรมทำให้ชาวชุมชนไม่เลือกหรือนัยหนึ่งก็คือผู้ที่ขาดคุณธรรม คตโกง เอารัดเอาเปรียบย่อมไม่สามารถสร้างระบบอุปถัมภ์ขึ้นมาในความสัมพันธ์ของชุมชน นอกจากนี้การเป็น “คนสมาคม” ก็เป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้เขาได้รับการยอมรับจากชาวชุมชนในฐานะผู้อุปถัมภ์ที่มีสายสัมพันธ์อันดีกับโครงสร้างอำนาจ-ราชการ

ความสัมพันธ์อันดีกับราชการ ต้องมีอันสะดุดลง หลังเทศบาลจัดทำโครงการ “พัฒนาบริเวณหาดสุขสมบูรณ์ให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยว” แต่เฮียโอ คณะกรรมการชุมชน และชาวชุมชนต่างยืนยันที่จะอยู่อาศัยในที่เดิม และเดินหน้าคัดค้านการไล่รื้อ ด้วยการยื่นหนังสือร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการ และถูกปฏิเสธอย่างไม่มีเยื่อใย ด้วยเห็นว่าสุขสมบูรณ์เป็นปัญหาขัดขวางความเจริญของเมือง แต่ในจังหวะสับสนอลหม่าน หวาดผวาจากกระแสการไล่รื้อ การเข้ามาขององค์กรพัฒนาเอกชน ทำให้ทั้งเฮียโอและชาวชุมชนอุ่นใจเป็นอย่างมาก เพราะบทบาทการทำงานที่เกาะติด ใกล้ชิด ยืนหยัดเคียงข้างแม้ในยามสถานการณ์ทางกันหนักหน่วง เฮียโอเล่าว่าองค์กรพัฒนาเอกชนหรือ “เอ็น จี โอ” คือความแปลกใหม่ ตื่นตาตื่นใจที่ทำให้เขาก้าวไกลไปสู่การเรียนรู้เรื่องสิทธิมนุษยชนที่ไม่เคยรู้เห็นมาก่อน

ครอบครัวและการกลับบ้านเดิม

การทำงานชุมชนอย่างจริงจัง ทำให้เวลาบางส่วนถูกเจียดไป และส่งผลกระทบกับครอบครัวอยู่บ้าง เขาต้องจัดความสัมพันธ์ระหว่างงานสังคมกับครอบครัว และพยายามแบ่งเวลาในการทำงานทั้งสองส่วนให้ไปพร้อมๆ กันได้ หรือเมื่อถูกตั้งคำถามว่าทำงานชุมชนเพื่ออะไร เขาพยายามอธิบายให้เห็นว่าการช่วยเหลือสังคม คือ “หน้าที่” ในอีกแบบหนึ่ง สำหรับคนที่[พอ]มีโอกาสจะเข้ามาช่วยเหลือเกื้อกูลเพื่อนชุมชน พยายามปลุกฝังให้ทุกคนมีจิตใจช่วยเหลือส่วนร่วม สำนึกใน “บุญคุณ” ของชุมชน สิ่งที่เขาตอกย้ำกับลูกทุกคนเสมอมา คือการเป็นคนดีของสังคม ขณะเดียวกันนับแต่ปี พ.ศ. 2530 นอกจากการทำงานชุมชน เขาได้หันกลับไปที่บ้านเกิดอีกครั้ง ด้วยการลงทุนเลี้ยงกุ้งกุลาดำ เพราะหลังการขายตัวเข้ามาของการเลี้ยงกุ้งกุลาดำในพื้นที่ภาคใต้ จากนโยบายส่งเสริมการเลี้ยงกุ้งกุลาดำเป็นสินค้าส่งออก นับแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3 เป็นต้นมา เกิดการตื่นตัวปรับการผลิตจากการทำนาข้าวเป็นนากุ้งอย่างขนานใหญ่ ด้วยแรงจูงใจด้านผลตอบแทนที่ได้รับในอัตราสูง ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับการทำนาแล้ว นากุ้งสามารถให้ผลตอบแทนสูงกว่ายี่สิบเท่า ทำให้เฮียโอเกิดความสนใจทำนากุ้งขึ้นมาบ้าง การเลี้ยงกุ้งในปีแรกให้ผลตอบแทนเป็นที่พอใจยิ่ง เขาจึงขยายพื้นที่เลี้ยงเพิ่มขึ้นกว่า 50 ไร่ แต่หลังจากนั้นไม่นานนัก เขาก็เป็นเช่นชาวนากุ้งอีก

จำนวนมากในย่านนั้น ที่ต้องเผชิญกับชะตากรรมอันโหดร้ายจากภาวะขาดทุน เนื่องจากสภาพแวดล้อม ความเสี่ยงจากกึ่งเป็นโรค รวมทั้งผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมอื่นที่ติดตามมา ไม่ว่าจะเป็นการแย่งชิงทรัพยากรน้ำระหว่างนาข้าว-นาถั่ว น้ำเสีย มลภาวะ ฯลฯ ทำให้มีหนี้สินพอกพูนขึ้นเรื่อยๆ เขาจึงตัดสินใจเลิกทำนาถั่วเด็ดขาด ปลดปล่อยหนี้สินด้วยการขายทรัพย์สินที่ดินที่เก็บสะสมมาตลอดชีวิต, ในปี พ.ศ. 2539 เขายังสูญเสียบุตรชายคนที่สามอีกด้วย ทำให้เกิดความท้อแท้ สิ้นหวัง จึงตัดสินใจวางมือจากงานชุมชน ก่อนจะกลับมารับตำแหน่งประธานโครงการบ้านมั่นคงในช่วงสั้น ปี พ.ศ. 2547-2548 และย้ายไปอยู่บ้านหลังใหม่นอกชุมชน ในปี พ.ศ. 2551 ขณะชีวิตในบ้านหลังใหม่ที่มีลักษณะเป็นหมู่บ้านจัดสรร แม้อยู่ใกล้ชิดกันแต่คุยกันไม่ค่อยครั้งนัก เนื่องจากต่างคนต่างออกไปทำงาน เฮียโอจึงรู้สึกเหงาอยู่บ้าง และหาทางผ่อนคลายด้วยการปลูกต้นไม้ เดินออกกำลังกายในตอนเย็นกับเพื่อนบ้านที่สนิทด้วยคนหนึ่ง จากนั้นจึงเข้าบ้านหุงข้าว ดูข่าวโทรทัศน์ รอลูกสาวกลับจากที่ทำงานและทานข้าวพร้อมกันสองคนพ่อลูก

(2) ประวัติและประสบการณ์ชีวิตของพี่เต็ม

พี่เต็ม เกิดปี พ.ศ. 2493 ในจังหวัดที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของทะเลสาบ เป็นบุตรสาวคนโต และคนแรก ในจำนวน 9 คน เต็มพ่อและแม่ของพี่เต็มมีอาชีพทำนา และหารายได้เสริมด้วยการค้าขายตามตลาดนัด จำพวกพลาสติก ปลายเค็ม ผัก ฯลฯ ทั้งที่ปลูกเองและรับซื้อจากเพื่อนบ้าน ส่วนพ่อลงขันกับเพื่อนซื้อรถจักรไถนาและรับจ้างไถนาทั่วไป พี่เต็มเล่าว่าตอนเกิดมาพ่อคาดหวังจะได้ลูกชายมากกว่า เพื่อจะได้สืบทอดสกุลและเป็นแรงงานของครอบครัวในอนาคต

แม่พ่อและแม่จะมีทั้งอาชีพหลักและอาชีพเสริม แต่ด้วยที่นาจำนวนเพียง 9 ไร่ ทั้งผลผลิตจากการทำนาขึ้นอยู่กับการสภาพดินฟ้าอากาศ และความยากจนข้นแค้น ในปี พ.ศ. 2500 พ่อและแม่ของพี่เต็มจึงตัดสินใจขายที่นาเดินทางข้ามจังหวัดไปบุกเบิก/ จ้างจอบที่ดินแนวชายแดนประเทศมาเลเซีย โดยในระยะแรกเช่าที่ดินในเขตเทศบาลแถวชายแดน ปลูกสร้างบ้าน แมียัดอาชีพแม่ค้าขายขนมจำพวก ขนมกล้วย ขนมมด ข้าวต้มมัด ฯลฯ ที่ตลาด ส่วนพ่อเข้าไปบุกเบิกกลางป่าบริเวณแนวตะเข็บชายแดน ที่อยู่ห่างออกไปประมาณ 15 กิโลเมตร เพื่อปลูกยางพาราและสวนผลไม้

ในวัยเด็กพี่เต็มเป็นเด็กที่หัว เก่ง ขน และไม่กลัวใคร ทั้งกริยา คำพูดและเป็นหัวใจของเด็กในวัยเดียวกันในการเล่นซุกซนตามประสา มีความสนใจเรียนรู้และชอบพูดคุยกะกับทั้งเด็กในวัยเดียวกันหรือผู้ใหญ่ บ่อยครั้งที่พูดจาเกินวัยของตัวเอง กระทั่งมีคำกล่าวที่ว่า “ชอบทำเฒ่า” ซึ่งในสำนวนภาษาใต้หมายถึง การทำตัวแก่แดดเกินวัย อดรู้ อดเห็นเหมือนผู้ใหญ่ แต่พี่เต็มบอกว่าเกิดจากการได้มีโอกาสพบปะ ปฏิสัมพันธ์กับผู้คนหลากหลายตา

จากการติดตามแม่ไปขายของที่ตลาด ทั้งยังสามารถช่วยแม่ขายของได้อย่างคล่องแคล่วว่องไว มีความรับผิดชอบในหน้าที่ของตัวเอง

เมื่ออายุได้ 8 ปี พี่เต็มเข้าเรียนหนังสือชั้นประถมศึกษาโรงเรียนเทศบาลที่อยู่ไม่ไกลจากบ้านมากนัก กระทั่งจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ในวัย 12 ปี ก็ออกจากโรงเรียนช่วยแม่ขายของที่ตลาด แม้ว่าใจหนึ่งพี่เต็มอยากจะเรียนต่อในระดับที่สูงขึ้นไป แต่ความขัดสนประกอบกับการเป็นลูกคนโต จึงต้องออกมาทำงานช่วยเหลือครอบครัว ดูแลน้องๆ ช่วยแม่ขายของ ซึ่งเป็นงานที่เธอทำมาตั้งแต่เรียนหนังสือ ก่อนจะหันไปค้าข้าวสารตามแนวชายแดน ด้วยการรับซื้อข้าวสารเพื่อนำไปขายต่อให้พ่อค้าชาวมาเลเซีย ตามการชักชวนของเพื่อนที่เป็นลูกของแม่ค้าในตลาด

หลังเรียนอยู่กับการค้าบริเวณแนวชายแดนเป็นเวลากว่า 3 ปี ในปี พ.ศ. 2510 พ่อและแม่ของพี่เต็ม ตัดสินใจย้ายครอบครัวไปอยู่อาศัยในสวนยางพารา (และสวนผลไม้) ที่พ่อไปบุกเบิกไว้ พี่เต็มเล่าว่าชีวิตในสวนเป็นช่วงชีวิตที่ยากลำบากและใช้ความอดทนอย่างที่สุดในการดำรงชีวิต เพราะแม้ยางพาราและผลไม้จะได้ผลผลิตแต่ไม่เพียงพอสำหรับการเลี้ยงดูสมาชิกในครอบครัว จำนวน 7 คน ได้ ภาระหนักในครอบครัวจึงตกอยู่กับแม่ พี่เต็ม และน้องชายคนที่สอง เพราะพ่อเริ่มออกไปทำงานรับจ้างตัดไม้ส่งขายการรถไฟแห่งประเทศไทย นานๆ จะกลับมาบ้าน โดยในทุกวันแม่จะทำหน้าดูแลงานบ้าน ทำขนมขายชาวสวนในละแวกนั้น น้องชายจะทำหน้าที่กรีดยาง พี่เต็มและแม่จะเป็นลูกมือในการเก็บน้ำยาง เสร็จสิ้นจากภารกิจดังกล่าวสมาชิกในครอบครัวก็ต้องช่วยกันทำงานต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นปลูกผัก เก็บหาของป่า เพื่อเตรียมไปขายที่ตลาดในทุกวันพฤหัสบดีและศุกร์ของสัปดาห์ ซึ่งในวันดังกล่าวเธอและแม่จะหอบของป่าพะรุงพะรัง เดินเท้าออกจากบ้านก่อนรุ่งสาง ไปตามทางเดินดินเล็กๆ ผ่านป่ารกที่ระยะทางประมาณ 7 กิโลเมตร เพื่อให้ทันรถประจำทาง ที่ในวันหนึ่งจะมีรถเพียง 1-2 เที่ยวเท่านั้น หากพลาดก็ต้องรอเที่ยวต่อไปซึ่งใช้เวลานาน นั่นหมายถึงว่าตลาด “อาจจะวาย” หรือไม่ก็ต้องเดินเท้าอีกประมาณ 8 กิโลเมตร เพื่อให้ทันขายของที่ตลาด หลังขายของเสร็จ พี่เต็มและแม่จะตระเวนซื้อของที่จำเป็น ไม่ว่าจะเป็นแป้ง น้ำตาล น้ำมัน เกลือ อาหารแห้ง อาหารสด ให้เพียงพอสำหรับเลี้ยงดูสมาชิกในครอบครัวตลอดสัปดาห์

สำหรับพี่เต็มในสวนยางต้องทำงานหนักตลอดเวลา นอกจากจะเก็บน้ำยาง ดูแลน้อง ช่วยแม่ทำขนม ในบางครั้งต้องเดินขายขนมหวานไปตามบ้านเรือนของชาวสวน ที่พักคนงานที่เข้ามารับจ้างตัดไม้ อย่างไรก็ดีพี่เต็มเล่าว่าแม้งานของเธอจะหนักเพียงใด แต่เมื่อมองไปที่แม่นั้น สาส์สารรักก็ว่ามากนัก แม่เป็นผู้ที่อดทนและทำงานหนักกว่าใครๆ เท่าที่เธอเคยรู้จัก ไม่ปรินิพพานถึงความเหน็ดเหนื่อยจากการทำงาน ความรับผิดชอบ ภาระหน้าที่ดูแลลูก รวมทั้งความพยายามในการประคับประคองพาชีวิตครอบครัวให้อยู่รอด

บ่อยครั้งที่พี่เต็มตั้งคำถามถึงอนาคต และเฝ้าฝันวันเวลาหาช่องทาง โอกาสที่จะพาตัวเองให้พ้นจากสวนป่าที่มีแต่ความลำบากและมองไม่เห็นอนาคต ชีวิตวัยรุ่นช่วงนี้จึงเป็นวันเวลาที่เปลี่ยวเหงา ว้าเหว่ ไร้สีสัน และนั่นก็ได้กลายมาเป็นโศกนาฏกรรมชีวิต ที่เธอเรียกว่า “บาปในใจ” จากการตัดสินใจแบบหุนหันพลันแล่น ด้วยการหนีออกจากบ้านไปกับหนุ่มคนงานจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก่อนตัดสินใจกลับบ้านในอีก 20 เดือนต่อมา แต่ก็นำมาซึ่งเรื่องราวสะเทือนใจต่อพี่เต็มและครอบครัวเป็นอย่างมาก เพราะหลังหนีออกจากบ้าน พ่อของเธอก็รื้อถึงชั้นไล่ยิงกลุ่มคนงานหาว่าสนับสนุนพาลูกตนหนี กระทั่งถูกตำรวจจับข้อหาพยายามฆ่าแม่ต่อสู้นะคดี แต่ต้องติดคุกนานถึง 1 ปี ออกมาพ่อไปบวชสร้างเคราะห์, หลังทราบข่าวพี่เต็มตัดสินใจหลบหนีอยู่ 8 เดือน กลับบ้านสู่อ้อมกอดครอบครัว เริ่มต้นใหม่ พร้อมตั้งปณิธานเริ่มต้นชีวิตใหม่ ทำงาน ดูแลลูก และน้องๆ

เริ่มต้นชีวิตใหม่ที่สุขสมบูรณ์

การเริ่มต้นชีวิตใหม่ พี่เต็มมีหน้าที่เลี้ยงดูลูกน้อยวัย 8 เดือน พร้อมๆกับการเป็นลูกมือแม่ในการค้าขาย อย่างไรก็ตามในช่วงนี้ทางครอบครัวเริ่มหาช่องทางขยับขยายหาที่อยู่อาศัยใหม่ เพราะหากจะยังยึดอาชีพค้าขาย ที่อยู่เดิมไม่เอื้อมากนัก เนื่องจากอยู่ห่างไกลจากย่านการค้า/ค้าขาย น้องๆ เริ่มเข้าเรียนหนังสือ พ่อของพี่เต็มที่มีความคุ้นเคยกับพื้นที่สุขสมบูรณ์จากการไปมาหาสู่กับเพื่อนๆ และคนรู้จักที่เข้าอยู่อาศัยก่อนหน้านี้ ระหว่างออกไปทำงานนอกบ้าน ในปี พ.ศ. 2513 จึงตัดสินใจอพยพเข้าอยู่อาศัยในชุมชนสุขสมบูรณ์ ด้วยการซื้อบ้านหลังเล็กๆ หน้าชุมชน เปิดเป็นร้านขายของชำ รวมทั้งการรับซื้ออาหารทะเลจากเรือประมงที่สุขสมบูรณ์ไปขายตลาดสดในเมืองและละแวกใกล้เคียง และหากว่างเว้นจากกิจกรรมดังกล่าวพี่เต็มจะออกไปรับจ้างทำงานโรงงานใกล้ชุมชนด้วย, ในวัย 23 ปี พี่เต็มได้พบรักกับครูฝึกตำรวจตระเวนชายแดนและแต่งงานในอีก 6 เดือนต่อมา หลังแต่งงานพี่เต็มต้องย้ายตามสามีที่ย้ายไปประจำการตามที่ต่างๆ นานกว่า 10 ปี แต่ใน 5 ปีหลัง ถือเป็น “ชีวิตขาขึ้น” ของพี่เต็ม เพราะที่ทำงานของสามี พี่เต็มเปิดรายขายของชำ อาหารตามสั่ง รับจ้างซักรีด ข้าวของเครื่องใช้ที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นเสื้อผ้า กางเกง บุหรี่ ไฟแช็ก ตลอดจนสิ่งของต่างๆ ที่ไม่สามารถหาได้ในค่ายฝึก เธอสามารถจัดการไม่ขาดตกบกพร่อง ทำให้เธอเป็นที่รู้จักและยอมรับของคนในค่าย กระทั่งได้รับเลือกเป็นประธานกลุ่มแม่บ้านตำรวจตระเวนชายแดน ต่อมาในปี พ.ศ. 2527 สามีได้ย้ายกลับมาประจำการที่ค่ายตำรวจตระเวนชายแดนในตัวเมือง เธอจึงย้ายกลับมาอยู่ที่สุขสมบูรณ์อีกครั้ง แต่ในครั้งนี้เธอและสามีตั้งใจและตัดสินใจเด็ดขาดที่จะอยู่อาศัยถาวร ด้วยลูกๆ เริ่มเข้าโรงเรียน การโยกย้ายไปมาอาจเป็นอุปสรรคต่อการเรียนของลูก ที่เธอมุ่งหวัง คาดหวังให้ได้เรียนหนังสือในชั้นที่สูงขึ้นไป เพราะสำหรับเธอแล้วการศึกษาเป็นช่องทางเดียวที่จะทำให้ชีวิตของลูก สามารถดีขึ้นได้และไม่ต้องลำบากอย่างที่ประสบมา จึงได้ตัดสินใจซื้อที่ดินสร้างบ้านหลังใหม่ในชุมชนสำหรับการเริ่มต้นชีวิตครั้งใหม่

ความสัมพันธ์กับชุมชน รัฐ และการก้าวเป็นผู้นำ

หลังเทศบาลประกาศให้ชุมชนแออัดในเขตเมืองจดทะเบียนเป็นชุมชนผู้มีรายได้น้อย ในปี พ.ศ. 2527 มีการจัดตั้งคณะกรรมการชุมชน เพื่อประสานงาน และส่งเสริมการพัฒนาในด้านต่างๆ ชุมชนสุขสมบูรณ์จึงได้รับการจัดตั้งเป็นชุมชนอย่างเป็นทางการ มีคณะกรรมการทำหน้าที่ประสานงานภายในภายนอก และด้วยบุคลิกที่คล่องแคล่ว กระฉับกระเฉง กล้าพูด ประกอบกับเคยเป็นประธานกลุ่มแม่บ้านตำรวจตระเวนชายแดน มีประสบการณ์ทำงานกับรัฐหรือเจ้าหน้าที่รัฐ ดังที่พี่เต็มใช้คำว่า “ทำงานกับนาย อยู่กับนาย” เมื่อ “ผู้ใหญ่” ในชุมชนชักชวนร่วมเป็นกรรมการชุมชน จึงตัดสินใจรับ เธอคิดว่าประสบการณ์น่าจะช่วยประโยชน์ชุมชนได้บ้าง รวมทั้งอาจเป็นผลดีต่อการทำมาหากินในอนาคตก็เป็นได้

อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาไล่เลี่ยกันนี้ เริ่มมีกระแสข่าวการไล่รื้อชุมชนต่อเนื่องมากขึ้น ชาวชุมชนรวมทั้งพี่เต็มต่างหวั่นไหว จึงร่วมกันเคลื่อนไหวคัดค้านและต่อต้าน โดยพี่เต็มทำหน้าที่เป็นตัวเปิดหรือเป็นตัวแทนเจรจาด้วยเป็นคนกล้าพูด เสียงดัง โผงผางไม่กลัวใคร ขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่าง [ผู้นำ] ชุมชนกับเทศบาลเริ่มตึงเครียดและเปราะบาง

พี่เต็มเล่าว่าเทศบาลนอกจากจะไม่ใส่ใจความเดือดร้อนของชาวชุมชนแล้ว ยังพยายามทำลายความชอบธรรมในการอยู่อาศัยด้วยข้อกล่าวหาต่างๆ เช่น เป็นชุมชนสกปรก ถ่วงความเจริญ ไม่ยอมรับการพัฒนา ซึ่งสำหรับพี่เต็มเธอเห็นว่าแม้ข้อกล่าวหาจะมีความจริงในหลายประเด็น แต่หน่วยงานรัฐไม่ควรผลักภาระทั้งหมดให้กับชุมชน ควรหันมาแก้ไขปัญหามากกว่ามุ่งไล่รื้อ โดย “ไม่เห็นหัวคนจน” จากจุดนี้ทำให้คนในชุมชนหันหน้าเข้าหากันและพูดคุยถึงอนาคตของชุมชน พร้อมกับเริ่มต้นสร้างกระบวนการ/ กิจกรรมการพัฒนาชุมชนอย่างจริงจัง ภายใต้การสนับสนุนของนักพัฒนาเอกชน พี่เต็มยังเป็นตัวจักรสำคัญในงานชุมชน ทั้งการเป็นตัวอย่่างการช่วยเหลือเพื่อนชุมชนในชีวิตประจำวัน เช่น การติดต่อกับหน่วยงานราชการเกี่ยวกับเรื่องทะเบียนบ้าน สูจิบัตร ไฟฟ้า ทำให้พี่เต็มค่อยสั่งสมบารมี สามารถต่อรอง จัดการปัญหาบางอย่างที่โดยลำพังศักยภาพของชาวชุมชนไม่สามารถจัดการได้ หลายครั้งที่ได้รับมอบความไว้วางใจให้ทำหน้าที่ติดต่อประสานกับองค์กรภายนอก ทั้งกับหน่วยงานภาครัฐหรือองค์กรพัฒนาเอกชน ยิ่งในสถานการณ์ที่เธอเรียกว่า “สถานการณ์ร้อน” ทำให้พี่เต็มเริ่มได้รับการยอมรับ และให้ความร่วมมือกับพี่เต็มมากขึ้น จาก “ความเต็มอกเต็มใจ” “เงื่อนไข” “บุญคุณ” ที่พี่เต็มเคยให้ความช่วยเหลือ ลูกกล่อลูกขนในการเจรจา และการเกลี้ยกล่อมให้ชาวชุมชนร่วมมือ

กิจกรรมการพัฒนาในช่วงแรกจะเน้นไปที่ “กิจกรรมใกล้ตัว” ก่อนจะยกระดับไปสู่กิจกรรมอื่นในงานพัฒนา ทั้งนี้พี่เติมบอกว่ากิจกรรมที่สร้างความเชื่อมั่นให้กับพี่เติมและชาวชุมชนเป็นอย่างมาก คือการสร้างศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก และการจัดตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์เพื่อที่อยู่อาศัย เพราะสามารถยกระดับงานพัฒนาจากความสัมพันธ์เชิงเครือญาติไปสู่การพึ่งพาอาศัยผ่านกลไกการจัดการทุน/ การออมทรัพย์ พี่เติมเห็นว่าหากศูนย์เด็กเล็กเป็นพื้นที่สัญลักษณ์ในเชิงกายภาพที่สะท้อนถึงการร่วมใจ เกื้อกูลกันผ่านทางเด็กในชุมชนแล้ว กลุ่มออมทรัพย์ที่พี่เติมถือเป็นสัญลักษณ์ของความไว้วางใจและการเพิ่มทุนทางสังคมสำหรับการอยู่ร่วมกันในชุมชน

อย่างไรก็ตาม กลุ่มออมทรัพย์ไม่ได้ประสบความสำเร็จโดยง่าย เพราะในระยะแรกไม่ได้รับการยอมรับจากชาวชุมชนมากนัก บ้างไม่มั่นใจในฐานะทางการเงินของตนเอง หรือไม่เชื่อมั่นว่าการออมทรัพย์จะสามารถนำไปสู่การมีที่อยู่อาศัยที่มั่นคงได้ในตอนเริ่มต้นจึงมีผู้เข้าร่วมเพียง 62 คน เท่านั้น ส่วนตัวพี่เติมในฐานะประธานกลุ่มถูกมอง/ ตั้งข้อสงสัยเคลือบแคลงใจว่า “พยายามผลักดันการออมทรัพย์เพื่อลดประกันความเสี่ยงของตนเอง” เพราะในขณะนั้นพี่เติมปล่อยเงินกู้ให้กับชาวชุมชน หรือมองว่าทำงานไม่โปร่งใสด้วยการรับเงินใต้โต๊ะลัดคิว/ ลัดขั้นตอนให้พรรคพวกของตนเองได้ก่อนคนอื่น นักพัฒนาเอกชนต้องเข้าไกล่เกลี่ยคลี่คลายปัญหากว่าจะขับเคลื่อนต่อไปได้

พี่เติมยังยกระดับตัวเองไปทำงานพัฒนาในระดับเครือข่าย ด้วยการเป็นคณะกรรมการเครือข่ายสลัมสี่ภาคเรียกร้องสิทธิคนจนในเมือง ทำให้เธอมั่นใจใน “พลังชุมชน” มากขึ้น ที่สำคัญเธอเห็นว่าปัญหาคนจนในเมืองนั้นแยกไม่ออกอีกต่อไปกับปัญหาประชาธิปไตยในสังคมไทย

พี่เติมเล่าว่าการทำงานอย่างจริงจังทำให้หน่วยงานรัฐ สังคม เริ่มรับรู้ เข้าใจชุมชนมากขึ้น แต่เป็นการเข้าใจที่มาพร้อมๆ กับกระแสการตื่นตัวด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในระดับโลก โดยเฉพาะแนวคิด “การพัฒนาที่ยั่งยืน” และ/ หรือกระแสแนวคิด “การพัฒนาเมือง” “การจัดการสิ่งแวดล้อมเมือง” “การพัฒนาเมืองน่าอยู่-ชุมชนน่าอยู่” ในสังคมไทย จากการเข้ามาของโครงการพัฒนาสภาพแวดล้อมเมือง (LIFE) ในปี พ.ศ. 2536 และโครงการพัฒนาสภาพแวดล้อมชุมชนเมือง (DANCED) ในปี พ.ศ. 2539

บทบาทประธานชุมชน การเมืองท้องถิ่นและ ความขัดแย้งภายใน

พีเต็มก้าวขึ้นเป็นผู้นำในฐานะประธานชุมชน ในปี พ.ศ. 2538 และมีความโดดเด่นเป็นอย่างมากในการประสานงาน ต่อรองกับองค์กร หน่วยงานภายนอกไม่ว่าจะเป็นจากภาครัฐและเอกชน สามารถดึงดูดงบประมาณ ทรัพยากรจำนวนมากสำหรับชุมชน ตัวพีเต็มได้รับการยอมรับในระดับสูงมากขึ้นเรื่อยๆ แต่ในด้านหนึ่งพีเต็มเริ่มถูกเคลือบแคลงสงสัยการบริหาร/จัดการงบประมาณ จากชาวชุมชนบางส่วนและหยาบยกประเด็นดังกล่าวโจมตีพีเต็ม ขณะที่งบประมาณจำนวนมากที่เข้ามาในชุมชนเองด้านหนึ่งหมายถึงความเย้ายวน ช่องทาง/โอกาสในการเข้าถึงแหล่งงบประมาณ ทำให้เกิดการต่อสู้แย่งชิงอำนาจกันมากขึ้น เมื่อประกอบกับการเมืองในระดับท้องถิ่นได้ขยายขอบวงอำนาจ แผ่เข้ามาหนาแน่นหลังแต่ละฝ่ายด้วยแล้ว การเลือกตั้งคณะกรรมการชุมชนในปี พ.ศ. 2542 จึงแข่งขันการอย่างรุนแรงไม่แตกต่างกับการเมืองในระดับท้องถิ่นหรือระดับชาติ ผลการเลือกตั้งปรากฏว่าพีเต็มแพ้หลุดลุ่ย แต่ยังมีบทบาทในคณะกรรมการกลุ่มออมทรัพย์ แม้จะถูกกล่าวหาว่าเป็น “กลุ่มเถื่อน”

บ้านมั่นคง-บ้านไม่มั่นคง

ในปี พ.ศ. 2546 รัฐบาลได้ประกาศนโยบายแก้ไขปัญหา สร้างความมั่นคงในการอยู่อาศัยแก่คนจนในเมือง ที่ยังไม่มีที่อยู่อาศัยเป็นของตนเอง และได้คัดเลือกชุมชนสุขสมบูรณ์เข้าร่วมโครงการ สำหรับพีเต็มแล้วการได้รับคัดเลือกเข้าร่วมโครงการนำมาซึ่งความยินดีปรีดาเป็นอย่างมาก เพราะด้านหนึ่งหมายถึงการยอมรับของรัฐในการดำรงอยู่ของชุมชนอย่างชอบธรรม ไม่ถูกกล่าวหาว่าเป็นชุมชนบุกรุกอีกต่อไป ตัวพีเต็มก็เข้ามามีบทบาทในงานพัฒนาชุมชนอีกวาระหนึ่ง เนื่องจากการดำเนินงานโครงการฯกระทำผ่านกลุ่มออมทรัพย์ที่พีเต็มเป็นประธานอยู่ อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานของโครงการฯที่ต่อมาได้ได้จดทะเบียนเป็นนิติบุคคลในรูปของสหกรณ์โดยใช้ชื่อว่า “สหกรณ์เคหสถานบ้านมั่นคงสุขสมบูรณ์จำกัด” และทำสัญญาเช่าที่ดิน ระยะเวลา 30 ปี แม้จะนำมาซึ่งความคึกคัก ตื่นตาตื่นใจท่ามกลางความฝันที่ว่าง/กางอยู่เบื้องหน้า แต่วิธีการบริหารและการจัดการของ “สหกรณ์” อันเป็นระบบที่ถูกกำกับ ชี้นำโดยกฎหมาย ทำให้เกิดปัญหาในการดำเนินงาน ให้ความรู้สึกที่แปลกแปร่ง แตกต่างจากกลุ่มออมทรัพย์ที่ชุมชนคุ้นเคยอย่างสิ้นเชิง “สหกรณ์ถูกมองว่าเป็นองค์กรของรัฐมากกว่าเป็นองค์กรของชุมชน” ภายใต้โลกทัศน์และทัศนคติเช่นนี้ทำให้บริบทความสัมพันธ์ระหว่างชาวชุมชนกับสหกรณ์ เปลี่ยนแปลงจากความคุ้นเคย/ ไม่เป็นทางการ ไปสู่ความสัมพันธ์ที่เป็นทางการมากขึ้น ทั้งยังก่อให้เกิดความขัดแย้งที่รุนแรงลึกซึ้งถึงขั้นฟ้องร้องบังคับคดี ที่แม้สหกรณ์จะชนะคดี แต่พีเต็มได้กลายเป็น “ผู้ร้าย” ที่ให้ความรู้สึกแปลกแยก โดดเดี่ยวอย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อนในชุมชน

ชีวิต ครอบครัว และความหวังของแม่

สำหรับพี่ติ่ม ครอบครัวไม่หมายถึงสามีและลูกทั้ง 4 สี่คนของเธอเท่านั้น หากรวมพี่น้องท้องเดียวกันที่ต้องประคับประคองและดูแล แม้ไม่มากมายด้วยฐานะของเธอเองก็มีชีวิตจำกัดในการค้าจุน แต่ในความเป็นพี่และปณิธานหลังวิกฤตชีวิตใจวัยรุ่น เป็นสิ่งที่พี่ติ่มยึดถือเรื่อยมา ขณะที่การเลี้ยงดูครอบครัวก็เป็นภาระที่หนักอึ้งสำหรับเธอ ลำพังเงินเดือนประจำจากสามีไม่เพียงเป็นค่าใช้จ่าย ก่อนทำงานชุมชนพี่ติ่มจึงต้องดิ้นรนหารายได้เลี้ยงครอบครัวด้วยอาชีพค้าขายที่ต้องเดินทางบ่อย ทำให้ไม่มีเวลาในการเลี้ยงดูลูกมากนัก เธอจึงให้น้องสาวอีกคนหนึ่งเป็นพี่เลี้ยงดูแลลูกและติดตามไปทุกที่ กระทั่งลูกๆเข้าโรงเรียน ลูกๆ ของพี่ติ่มจึงมีความผูกพันและสนิทกับน้ามากเป็นพิเศษ ลูกของพี่ติ่มเล่าว่าพี่ติ่มจะย้ำเสมอว่า “น้ามีบุญคุณช่วยเลี้ยงดูตั้งแต่เล็กๆ ต้องไม่ลืมบุญคุณ ถ้าในภายภาคหน้าอยู่ดีกินดี สืบทอดอาชีพได้ ต้องไม่ลืมที่จะเผื่อแผ่ ห้ามทิ้งเด็ดขาด”

พี่ติ่มเป็นแม่ที่พยายามทุ่มเทและมีความคาดหวังสูงกับการส่งเสียลูกได้มีโอกาสเรียนหนังสือ เพราะสำหรับเธอแล้วหากไม่นับโชคชะตาฟ้าลิขิต การศึกษาเป็นเพียงช่องทางเดียวในการเปลี่ยนสถานะทางสังคม ยกระดับความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นได้ เธอตั้งใจและคาดหวังว่าอย่างน้อยที่สุดลูกต้องสำเร็จการศึกษาในระดับปริญญาตรี ซึ่งก็ได้ตั้งใจหวัง อย่่างไรก็ดี ในท่ามกลางความสมหวังยังมีสิ่งสะเทือนใจเป็นอย่างมาก เมื่อลูกชายคนเดียวของครอบครัวเผชิญกับวิบากชีวิตครั้งใหญ่ พี่ติ่มเหมือนฝันสลายจากความเข้มแข็ง เชื้อมั้น กลายเป็นความอ่อนแอ ท้อแท้ เสียใจ และสิ้นหวังในชีวิต เธอดิ้นรนในทุกวิถีทางที่จะช่วยเหลือลูกชาย ไม่เว้นแม้แต่การบนบานกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ว่าถ้าลูกชายผ่านพ้นมรสุมชีวิตครั้งนี้ไปได้ จะให้บวชเพื่อเริ่มต้น/ตั้งต้นชีวิตใหม่ และอยู่ร่วมกันอย่างพร้อมหน้าพร้อมตาพ่อ แม่ ลูก และหลานๆ อีกครา

(3) ประวัติและประสบการณ์ชีวิตของพะนาง

พะนาง เกิด ปี พ.ศ. 2497 เป็นชาวมุสลิมดั้งเดิมตั้งแต่เมื่อครั้งตั้งถิ่นฐานบริเวณปากอ่าวริมทะเลสาบ เป็นบุตรคนโตในจำนวน 4 คน ของครอบครัว ที่มีพ่อหรือ “เจ๊ะ” เป็นคนสุขสมบูรณ์ดั้งเดิม ส่วนแม่หรือ “มะ” เป็นพื้นเพเป็นคนจังหวัดภาคใต้ตอนบน แต่มาอาศัยกับลุงที่สุขสมบูรณ์เดิม ลุงเป็นเจ้าของเรือกอลและหลายลำ มีลูกเรือประมงเกือบ 20 คน แม่ทำหน้าที่แม่ครัวทำอาหารเลี้ยงลูกเรือ หนึ่งในนั้นก็คือ “พ่อ” ของพะนางที่มีศักดิ์เป็นหลานภรรยาของลุงผู้ใหญ่จึงจัดการให้ทั้งคู่แต่งงานกันในเวลาต่อมา หลังแต่งงานแม่หารายได้พิเศษด้วยการทำขนมขาย ส่วนพ่อหากมีเวลาว่างหรือในช่วงมรสุมไม่สามารถออกเรือได้ จะปั่นสามล้อรับจ้างในเขตเทศบาล ย่านศูนย์กลางด้านการค้าขาย ก่อนโยกย้ายไปสุขสมบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2502

วัยเด็กกับวันเวลาที่หายไป

ที่สุขสมบูรณ์พ่อของวะนา ประกอบอาชีพปั้นสามล้อรับจ้างและหารายได้เสริมด้วยการเป็นลูกเรือประมงรับจ้าง ส่วนแม่ค้าขาย จำพวกขนมหวาน ขนมสด ข้าวยา ขนมจีน ตระเวนขายไปทั่วบริเวณชุมชน วะนาเล่าว่าในวัยเด็กเธอไม่เคยสัมผัส/ รู้สึกถึงความเป็นเด็ก เพราะเท่าที่จำความหรือใช้แรงงานได้ เธอถูกกะเกณฑ์ให้ทำงานตลอดเวลา เมื่อมีเวลาว่างเธอมักอ้อนวอนแม่ออกไปวิ่งเล่นกับเพื่อนๆ แต่มักถูกปฏิเสธเสมอ วัยเด็กจึงเป็นวันเวลาที่เธอเรียกว่า “เวลาที่หายไป ชีวิตมีแต่ความเศร้าหมอง โดดเดี่ยว ไม่มีเพื่อน เกือบอด ขี้อาย และไม่ค่อยพูดจากับใครมากนัก” หลังสำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 4 ออกมาเป็นลูกมือช่วยแม่ขายของเป็นเวลาเกือบ 3 ปี ซึ่งเป็นเวลาที่เธอบอกว่า “เหนื่อยแสนเหนื่อย” เพราะนอกจากจะมีหน้าที่เป็นลูกมือทั้งในการขั้นตอนของการเตรียมวัสดุอุปกรณ์ ตระเวนเดินเร่ขายในชุมชนแล้ว ยังต้องดูแลน้องอีก 3 คน ทั้งหุงข้าว ทำอาหาร ล้างถ้วยชาม ซักผ้า และอื่นๆอีกอีกจุฬาสระแต่ในช่วงเวลาดังกล่าวเธอบอกว่าได้ใกล้ชิดกับแม่มากที่สุด จากเดิมที่ไม่มีใครจะเข้าใจและไม่พอใจอยู่ลึกๆที่ถูกใช้ให้ทำงานหนัก ขณะที่พ่อใช้ชีวิตในแบบที่เธอเรียกว่า “แซกโบราณ” ซึ่งหมายถึงการใช้ชีวิตที่ง่ายไม่เร่งรีบ ไม่กระตือรือร้น ไม่เอาการเอางาน จนดูเหมือนเป็นคนที่ไม่สนใจ นิ่งร่าเริง คบค้า สนทนา พูดคุยกับเพื่อนๆ ขณะที่เธอและแม่ต้องทำงานหนัก แต่ด้านหนึ่งพ่อเป็นคนที่มีน้ำใจ เชื้อมั้น ทรนง ยึดมั่น ไม่เคลือบแคลงสงสัยในวิถี แนวทางแห่งตนเสมอมา แม้จะขัดแย้งกับการรับรู้และความรู้สึกของวะนาอยู่บ้างก็ตาม

ขณะที่แม่ไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ แต่มีความรู้ในเรื่องการทำอาหาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวยาและขนมหวาน สามารถคิดคำนวณตัวเลขได้คล่องแคล่ว่องไวกว่าพ่อที่มีโอกาสเรียนหนังสือ แต่ไม่ได้นำความรู้มาใช้ในการประกอบอาชีพหรือทำมาหากินมากนัก ในความทรงจำที่แจ่มชัดของวะนา แม่เป็นผู้ที่ขยันขันแข็ง ประหยัด อดออมถึงระดับที่เธอเรียกว่า “ตระหนี่” ขณะที่รายได้ของพ่อนั้นไม่แน่นอนทั้งจากภาวะวิสัยด้านการประกอบอาชีพ และอึดวิสัยจากความเฉื่อยช้า ขาดความกระตือรือร้นในการทำงาน แม่จึงตอกย้ำทั้งจากคำพูดและการกระทำกับวะนาและน้องๆเสมอถึงความขยันหมั่นเพียรและการเลือกคู่ครอง

วะนาเล่าว่าแม่ของเธอทำงานหนักและลำบากตลอดชีวิต แต่ไม่เคยบ่นสักคำ สิ่งที่บ่นเปรยออกมาในยามเหน็ดเหนื่อย อ่อนล้าคือการที่ถูกไม่ได้ตั้งใจ และการพรำบ่นพฤติกรรมของพ่อให้ลูกฟังอย่างเอือมๆ แต่เมื่ออยู่ต่อหน้าพ่อ แม่ของเธอดูสงบเสงี่ยม ประณิบัติดูแลพ่อเป็นอย่างดี ซึ่งวะนาบอกว่าไม่ค่อยเข้าใจมากนักในวิถีปฏิบัติของแม่ เธอคิดว่าอาจเป็นเพราะความเป็น “มุสลิมะห์” ที่ดีของแม่ แม่ไม่ได้เคร่งครัดมากนักก็ตาม

สาวโรงงานและชีวิตที่หักเห

วนาหารายได้เพิ่มด้วยการรับจ้างทำปลา ปอกปลา โดยเริ่มต้นทำตั้งแต่ตอนใกล้รุ่ง กระทั่งมืดค่ำ สามปีกับการทำงานในแบบชีวิตดังกล่าว วนาเล่าว่าเป็นวันเวลาที่แสนเซื่องช้า อื่อยิ่ง และน่าเบื่อหน่าย ทำให้เธอครุ่นคิดหาหนทางการใช้ชีวิตที่เป็นอิสระอย่างน้อยในบางช่วงบางเวลา จึงตัดสินใจทำงานโรงงาน ซึ่งก็สร้างความพอใจเป็นอย่างมาก เพราะโรงงานมีเวลา รายได้แน่นอน ทำให้ชีวิตห้าปีในโรงงานเดินผ่านไปอย่างรวดเร็ว มีชีวิตชีวาจากการได้พบปะเพื่อนมากหน้าหลายตา

จุดหักเหในชีวิตของวนาเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2519 หลังจากที่เธอตัดสินใจหนีออกจากบ้านไปกับหนุ่มชาวพุทธ จากจังหวัดในภาคใต้ตอนบน ที่มาเป็นทหารเกณฑ์ประจำการที่ฐานทัพใกล้ชุมชน ทำให้ความสัมพันธ์ของวนากับครอบครัวและเครือญาติต้องขาดสะบั้นลง พ่อและแม่ของเธอถึงกับตัดขาดความเป็นพ่อแม่ลูกกับเธอ เพราะเห็นว่าการหนีไปกับคนต่างศาสนาเป็นบาปอันมหันต์

ที่บ้านสามีหนุ่ม สามีของเธอรับจ้างเก็บมะพร้าวขาย ต่อมาเปลี่ยนไปรับจ้างกรีดยาง โดยแรกๆเธอทำได้เพียงแค่นั่งดูสามีเท่านั้น เพราะไม่มีความรู้ ทักษะในการกรีดยางมาก่อน ก่อนจะค่อยๆหัดเก็บ/ กรีดกระทั่งชำนาญ ต่อมาเมื่อสวนยางของพี่สาวสามีสามารถกรีดยางได้ จึงเปลี่ยนมารับจ้างในสวนของพี่สามีแทน และโดยปกติเมื่อมีการเปิดหน้ายางใหม่ ชาวสวนยางมีความเชื่อว่าจะต้องมีการ “แลวัน-หาวันดี” หมายถึงการหาฤกษ์ยามดีทำพิธีเปิดหน้ายาง/ เริ่มต้นการกรีดยาง โดยในวันดังกล่าวจะมีการจัดเตรียมเครื่องเซ่น ถวายเจ้าที่เจ้าทางปกปักรักษาให้แคล้วคลาดปลอดภัย น้ำยางดี อุดมสมบูรณ์ แต่เหตุการณ์ในระหว่างการจัดเตรียมเครื่องเซ่นที่เกิดขึ้นอย่างไม่คาดฝัน และนำมาซึ่งความสะเทือนใจแก่วนาและสามีในเวลาต่อมา ดังที่เธอเล่าให้ฟังด้วยน้ำเสียงที่หดรูดและหม่นเศร้าว่า “ตอนตัดยางครั้งแรกเขาเรียกว่าเปิดหน้ายางต้องไหว้เจ้าที่เจ้าทางให้เรียบร้อย สามีเอาไก่มาเตรียมเชือด เอาเชือกมัดขาไว้ในบ้าน ไล่เดินไปบนที่นอนแล้วขี่ไล่ ด้วยความโมโห เขาจับพาดกับฝาบานตายคาที่ ตอนนั้นกำลังท้องลูกคนแรก 5 เดือนกว่า ลูกเกิดมาเหมือนกับไก่ตัวที่ถูกฟาดตาย ตกใจทำอะไรไม่ถูก คิดว่าเป็นเวรเป็นกรรมอะไรของตัวเองที่ลูกต้องมาเป็นแบบนี้ ได้ 9 เดือนเขาก็เสียชีวิต”

จากเหตุการณ์ในครั้งนั้นทำให้วนาเชื่อในเรื่อง “บาปบุญคุณโทษ” เป็นยิ่งนัก เธอคิดว่าเวรกรรมมีจริงและเป็นสิ่งที่ไม่ต้องรอชดใช้ในชาติหน้าดังที่เคยเชื่อกันมา หาก “กรรมตามสนอง” พร้อมเกิดขึ้นในทันทีทันใด โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากใช้ชีวิตที่ฝักขามกรอบศาสนา และละเมิดตามใจตัวเอง ความสะเทือนใจต่อมาก็คือพ่อสามีจะนำลูกไปประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนา แต่เธอยืนยันให้ฟังเท่านั้น เพราะมุสลิมทุกคนเชื่อว่าทุกชีวิตของผู้ที่นับถือศาสนาอิสลามจะฟื้นคืนชีวิตกลับมาอีกครั้งในวันพิพากษา หรือ “กียามะห์” แม้ครอบครัวฝ่ายสามีจะยินยอม แต่ทำได้เพียงแค่การฝังในสวนมะพร้าวหาใช้ในกูโบร์ดังประเพณีปฏิบัติแต่อย่างใด เหตุการณ์ครั้งนั้นทำให้วนาตกอยู่ในภาวะหวาดหวั่น อ้างว้าง และเดียวดายอย่างที่ไม่เคย

รู้สึกมาก่อน เธอหวนคำนึงและครุ่นคิดถึงอนาคต หากต้องเผชิญกับความตายแล้วตกอยู่ในสภาพนี้ โลกชีวิตของเธอในวันวัยดังกล่าวจึงสับสน หมองเศร้า อับเฉา ทึมเทา และเป็นครั้งแรกที่ทำให้เธอคิดถึงบ้านและเริ่มบอกกับตัวเองว่า “มาไกลบ้านเกินไป” แล้ว จึงตัดสินใจ กลับบ้านที่สุขสมบูรณ์อีกครั้ง ในปี พ.ศ. 2523 พร้อมกับสามีที่ต่อมาเปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามด้วย

ชีวิตที่ต้องต่อสู้และการดิ้นรนในสุขสมบูรณ์

หลังย้ายกลับมาจะนาเริ่มต้นทำมาหากินเลี้ยงครอบครัว ด้วยการรับซื้อปลาเค็มจากชาวชุมชนตระเวนขายตามตลาดสดในละแวกใกล้และไกลต่างอำเภอ ส่วนสามีซื้อมอเตอร์ไซด์รับจ้างตระเวนรับส่งผู้โดยสาร แต่ยังมีรายได้ที่จำกัดจำเขี่ย ขณะที่รายจ่ายกลับเพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ เพราะในช่วงเวลาเดียวกันนี้เธอได้ให้กำเนิดลูกคนสอง สาม และสี่ในเวลาไล่เลี่ยกัน ชนิดที่เรียกว่า “หวัปี ท้ายปี” ทำให้ต้องทำงานหนักและขยันเพิ่มมากขึ้น แต่รายได้ที่แทบไม่เพียงพอในการจุนเจือครอบครัว ทำให้เกิดความท้อแท้สิ้นหวัง สับสน จับตันจนปลายไม่ถูกในเส้นทางเดินชีวิต ต้องเผชิญกับสิ่งที่เรียกว่า “ความอึดอัด ขัดสนยากจน และความทิวโหยอย่างที่สุด” ซึ่งสำหรับเธอแล้วความทิวโหยหาใช้สิ่งเกินความอดทน เพราะศาสนาอิสลามสอนให้มุสลิมทุกคนเติบโตขึ้นพร้อมๆ กับการฝึกฝนความอดทนผ่านการ “ถือศีลอด” หากสำหรับลูกน้อยทั้งสามแล้ว ในความเป็นแม่ ความทิวโหยเป็นสิ่งที่เจ็บปวดและทรมาน วนาเล่าว่า ความจนแฉะเวียนเข้ามาหาเธอและครอบครัวอย่างสม่ำเสมอ บ่อยครั้งที่สามีหาทางออกด้วยการนำเอาชีวิตไปแขวนกับความหวังอันลมๆแล้ง ด้วยลาภลอย และการเล่นไฮโล ที่แม้จะนาไม่ได้กระโดดเข้าร่วมวงด้วย แต่แอบหวังอยู่ลึกๆว่าโชคจะยืนอยู่ข้าง พลอบประโลมเธอและสามีบ้าง

ความจนยังนำมาซึ่งความสะเทือนใจ บาดลึกเข้าไปในความรู้สึกของจะนา เธอรู้สึกอับอาย ขยหน้าตัวเองและคนรอบข้าง ในเหตุการณ์เมื่อครั้งลูกไม่สบายไม่มีเงินรักษา หมอที่คลินิกสั่งลดยา และตอนไปคลอดลูกที่โรงพยาบาลแล้วหอบลูกหนีออกมา ทำให้จะนาเกิดความคับแค้นใจ รู้สึกว่าตัวเองไร้คุณค่า ไร้ศักดิ์ศรี และ “เกลียดความจนอย่างสุดซึ้งหัวใจ”

ในมุมกลับกันทำให้บังเกิดความมานะและตั้งปณิธานกับตัวเองไว้ว่าจะพยายามในทุกทางที่ทำให้ปลอดพ้นจากปลักความยากจน เพื่อลูกๆของเธอก็ได้เติบโตขึ้นโดยไม่ต้องเผชิญกับความยากลำบาก ในจังหวะหนึ่งหันขวาง วนาหวนนึกถึงคำของแม่ที่เคยสอนว่า “แม่ค้ามันเหมือนเสือนอนกิน เป็นลูกจ้างเพื่อนมันคับแคบใจ ไม่สบายใจ เกิดที่ไหนให้ตายที่นั่น ให้คิดไปข้างหน้า อย่าคิดถอยหลัง” วนาตัดสินใจยึดอาชีพแม่ค้าขายของอย่างอดทน จริงจังอีกครั้ง ขณะที่สามีทำงานรับจ้างทั่วไป และซื้อมอเตอร์ไซด์รับจ้าง พร้อมกับ “โชค” ที่มาเยี่ยมเยียนเธอ เมื่อสามีได้เงินจำนวนหนึ่งจากการชนะพนัน แล้วจึงนำเงินดังกล่าวบวกกับที่เก็บหอมรอมริบลงทุนสร้างห้องเช่าในที่ดินที่แม่ยกให้ก่อนหน้า ต่อมาเมื่อมีทหารเรือมาขอเช่าทำร้านตัดผม แต่เช่าได้ไม่นานก็เลิกกิจการ เธอบอกว่าเป็นเพราะ “เจ้าที่แรง”

ในปี พ.ศ. 2542 เธอตัดสินใจปรับปรุงห้องเช่าเป็นร้านเกมส์คอมพิวเตอร์ และสามารถสร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำ ชีวิตในช่วงนี้จึงเป็นช่วงรุ่งโรจน์อย่างแท้จริงสำหรับเธอและครอบครัว แม้จะมีเสียงโงะจั่นและค่อนขอดจากชาวชุมชนว่าเป็นแหล่งมั่วสุมของเด็ก แต่เวลานี้ก็ไม่ได้วิตกกังวลหรือ “แคร์” กับเสียงเหล่านั้นด้วยเหตุผลว่า “คนทำมาหากิน-พวกอิจฉาดาร้อน” แต่เมื่อมีคู่แข่งมากขึ้นประกอบกับเด็กมักเข้าร้านที่ “ลงเกมส์ใหม่” ท้นสมัยมากกว่า เธอจึงหยุดกิจการก่อนปรับปรุงร้านเกมส์คอมพิวเตอร์เป็นร้านขายข้าวยา-น้ำชาโบราณ ด้วยเหตุผลที่เหมือนจะเป็นบทสรุปสุดท้ายต้องมาลงที่เรื่องของกิน ร้านข้าวยาน้ำชาจึงมาพร้อมกับชื่อร้านในกระแสบริโภคแบบห่วงใยสุขภาพและการโยยหาอดีตเข้าสู่กระแสสูง “วะนาข้าวยาสมุนไพรโบราณ”

บทบาทในงานพัฒนาชุมชน

วะนาเพิ่งเข้ามามีบทบาททำงานชุมชนอย่างจริงจัง ภายหลังชุมชนสุขสมบูรณ์ได้รับเลือกเข้าร่วมโครงการบ้านมั่นคง โดยก่อนหน้านี้เธอเป็นเพียงสมาชิกกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ชุมชน และร่วมกิจกรรมของชุมชนในฐานะผู้เข้าร่วมธรรมดา เท่านั้น แต่เธอมีความทรงจำที่น่ายินดีกับการเข้าร่วมกิจกรรมชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อครั้งร่วมประท้วง/คัดค้านไล่รื้อชุมชน เพราะคำว่า “ประท้วง” เป็นสิ่งที่ห่างไกล ให้ความรู้สึกกลัวไม่ปิดบังอำพราง แต่การสนับสนุนของนักพัฒนาเอกชน ทำให้ชุมชนป็นขำกล้าแวงความหวาดกลัวไปสู่การเรียนรู้ รวมพลังเพื่อการพัฒนาชุมชน เธอยังบอกด้วยว่า “เอ็น จี โอ” ทำให้ฉลาดขึ้น แม้ในระดับปัจเจกบุคคลอาจมีความหวาดกลัวฝังลึกอยู่ในหัวใจอย่างแน่นหนาก็ตาม ดังครั้งหนึ่งประมาณปี พ.ศ. 2534 ที่เธอมีคติความต้องไป “ตกลง” กับคู่อริที่สถานีตำรวจ เธอรู้สึกหวั่นใจและเกรงกลัวว่าจะไม่ได้รับความเป็นธรรม เนื่องจากคู่อริพูดจาอวดอ้างรู้จักคนโน้นคนนี้ตลอดเวลา วะนาตัดสินใจขอความช่วยเหลือจากพี่เดิมให้ช่วยเป็น “ธุระ” ในการวิ่งเต้นกับเจ้าหน้าที่ตำรวจ กระทั่งตกลงกันได้แบบที่เธอพอใจ ด้วยเหตุนี้หลังพี่เดิมทาบถามให้ร่วมเป็นกรรมการเธอจึงตอบตกลงในทันทีด้วยเห็นว่าฐานะทางบ้านมีความมั่นคง สามารถปลื้มตัวไปทำงานส่วนรวมได้บ้าง และเป็นการตอบแทนพี่เดิมในฐานะผู้มีบุญคุณกับเธอมาโดยตลอด

บทบาทการทำงานชุมชนอย่างเต็มที่ ในฐานะที่วะนาเรียกขานเต็มปากเต็มคำว่าเป็น “มือขวา” ของพี่เดิม และเลือกยื่นเคียงข้างพี่เดิมอย่างไม่หวั่นไหว พร้นพรึงใดๆ แม้ในคราวเลือกตั้งคณะกรรมการชุมชนใน ปี พ.ศ. 2548 ที่ญาติสนิทลงสมัครประธานชุมชน ได้ชักชวนเธอร่วมทีม แต่เธอปฏิเสธอย่างไม่มีเยื่อใย เพราะหากทำเช่นนั้นก็เหมือนคนนอกตัญญู ต่อผู้มีพระคุณซึ่งก็คือพี่เดิมนั่นเอง

กล่าวสำหรับงานชุมชน วะนาบอกว่าได้เรียนรู้โลกที่กว้างขึ้น ทำให้เปลี่ยนระบบคิดจิตสำนึกและมีความกล้าหาญมากขึ้น ตัวอย่างที่เธอเล่าด้วยน้ำเสียงที่ขมขื่นกับชีวิต ในเหตุการณ์คลออดลูกคนสุดท้องที่โรงพยาบาลในปี พ.ศ. 2534 ขณะที่ลูกอีก 3 คนยังเล็กอยู่มาก

สามีจึงนำลูกๆ ไปนอนผ้าเอนด้วย เด็กเข้าไปนอนได้เตียงคนไข้ กระทั่งถูกเจ้าหน้าที่ไล่ออกมานอกห้องด้วยน้ำเสียงที่แตกดันและเหยียดเอื้อม โดยที่วะนาไม่ได้ตอบโต้อะไร ทั้งยังรู้สึกอยู่ผิดอยู่ในที่กับการกระทำของตัวเอง สามี และความไม่ประสีประสาของเด็กๆ เธอสะท้อนว่า หากเหตุการณ์เกิดขึ้นช้ากว่านั้นประมาณ 14-15 ปี ซึ่งหมายถึงช่วงเวลาปัจจุบัน เธอจะต้องลุกขึ้นมาตอบโต้และไม่ยอมให้ตำหนิฝ่ายเดียวเป็นแน่ เธอมั่นใจ

ครอบครัว บ้าน สายความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงในชุมชน

ด้านหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในชุมชน เนื่องจากสิ่งที่วะนาเรียกว่า “ความเจริญ” นำมาซึ่งความห่างเหิน กระทั่งกลายเป็นความสัมพันธ์แบบใหม่ที่เธอเรียกว่า “ความสัมพันธ์แบบแกงถุง” อันหมายถึงความฉาบฉวย ไม่ยึดติด ผูกพันด้วยพันธกรณีแบบเดิมอีกต่อไป ดังที่เธอยกตัวอย่างน้องที่แม่จะอยู่ห่างกันแค่ 500 เมตร แต่กลับไม่เจอหน้ากันนานกว่า 3 เดือน แล้ว หากคิดถึงกันบ้างเพียงยกหูโทรศัพท์มือถืออีกเท่านั้น เธอบอกว่าถึงวันนี้มีเพื่อนที่คบหาไปมาหาสู่ สามารถพูดคุย ปรับทุกข์กันอย่างสนิทใจเพียงไม่กี่คนเท่านั้น

ด้านชีวิตครอบครัว วะนาเล่าว่าวันนี้เธอมีความสุขมาก หลังลูกสามคนแรกทำงานเป็นหลักเป็นฐาน ลูกสาวคนเล็กเข้าเรียนระดับอุดมศึกษา เธอเล่าว่าก่อนหน้าลูกชายคนเดียวในจำนวนสี่คนเพิ่งจะเข้ารับปริญญาบัตร หลังสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี สาขานิติศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ ส่วนลูกสาวสองคนเธอตั่งใจไว้ตั้งแต่แรกแล้วว่าให้เรียนในระดับที่เรียกว่า “ไม่โง่” ก็เพียงพอ เพราะผู้หญิงต้องดูแลครอบครัว/ สามี ทั้งสองคนจึงเรียนเพียงระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพ และมัธยมศึกษาปีที่ 6 เท่านั้น แต่ในกรณีลูกสาวคนเล็กเธอคาดหวังให้เรียนอย่างน้อยระดับปริญญาตรี เพราะเห็นว่าสังคมได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นสังคมที่เทียบเทียม ผู้ที่ไม่มีความรู้ไม่ว่าผู้หญิงหรือผู้ชายไม่สามารถดำรงชีวิตในสังคมได้อย่างมีคุณภาพอีกต่อไป

ครอบครัวและการเลี้ยงดู

วะนาบอกว่าในท่ามกลางการผันผวนรุ่มชีวิต ในทุกอย่างก้าวของการสร้าง/ ประคับประคองชีวิตครอบครัว ในฐานะแม่เธอต้องทำหน้าที่เลี้ยงดูลูกให้เติบโตขึ้นในสังคมที่มีความแตกต่างในเรื่องศาสนา ทั้งในระดับครอบครัว และระดับชุมชน และด้วยชีวิตคู่ที่เกิดขึ้นจากการหนีตามกันทำให้ต้องผสมผสานความแตกต่าง ในแบบที่เรียกว่า “ลูกผสม” แต่ยังคงหลงเหลือเค้าร่าง/ รากเหง้าแห่งตัวตน อย่างมั่นคงในหลายกรณี เช่น ลูกสาวคนโตคลอดออกมา มีสุขภาพที่ไม่แข็งแรง พัฒนาการช้ากว่าเด็กทั่วไป แม่ของวะนาบอกว่า “ลูกของ” เธอกระทำในทุกวิถีทางตามคำแนะนำ/ ความเชื่อ ทั้งที่เป็นทั้งพุทธหรืออิสลาม เช่น การนำลูกลอดท้องช้าง เพื่อสะเดาะเคราะห์ การให้พระผูกข้อมือด้วยด้าย/ สายสิญจน์ หรือการให้เป็น “ลูกยก” เพื่อแก้เคล็ด แต่ในจังหวะการเลี้ยงดูภาวะปกติเธอบอกว่าจะยึดมั่นในแนวทางศาสนาอิสลาม และการเป็นมุสลิมะห์ที่ดี แม้อาจไม่เคร่งครัดเฉกเช่นมุสลิมคนอื่นในชุมชนก็ตาม แต่สิ่งเหล่านี้เป็น

เครื่องยึดเหนี่ยว จรรโลงใจให้กับสมาชิกในครอบครัวเสมอมา เหนืออื่นใดจะน่าเลวว่าในยามมีปัญหารุมเร้า คุณคามลูกๆ เธอจะแก้ปัญหาเหล่านั้นด้วยสามัญสำนึกพื้นฐานและวิญญานความเป็นแม่อย่างที่สุด

ระนาเชื่อว่าการศึกษาที่ลูกๆ เห็นการหยัดสีของเธอสามี จะทำให้เขาเรียนรู้ ซึมซับได้ในทางใดทางหนึ่งและเจริญรอยตามเส้นทางที่เธอถนัดอย่างมั่นคง เธอเชื่อโดยพื้นฐานว่าครอบครัวคือสิ่งสำคัญที่สุดในการเริ่มต้นเดินทางชีวิตใหม่ ขณะที่ในวันนี้ของระนาบอกว่านอกจากแผ้วถางความสำเร็จของลูกแล้ว จะยังปวารณาทำงานชุมชนในแนวทางที่เชื่อมั่นต่อไปก่อนมองไปที่พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โบกพระหัตถ์ เนื่องในปีมหามงคลทรงครองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี ที่ผาผนังด้านหน้าร้าน พลางบอกด้วยเสียงอันดังว่า “รางวัลการเป็นสมาชิกที่ดีของสหกรณ์ สำหรับผู้ที่ผ่อนส่งทุกงวดตามระยะเวลาที่กำหนดเท่านั้น”

(4) ชีวิตและประสบการณ์ชีวิตของครูตี

ครูตี เกิดปี พ.ศ. 2505 ที่อำเภอติดกับตัวเมืองเพียงฮึดใจ เป็นลูกคนที่ 3 ในจำนวน 7 คน ของครอบครัวเล็กๆ ที่พ่อรับราชการครู มีแม่อาชีพทำนาและค้าขาย ในวัยเด็กของครูตีเล่าว่ามีชีวิตที่ลำบากต้องช่วยพ่อแม่ทำงานตั้งแต่ยังเล็กๆ เพราะแม่พ่อรับราชการ แต่เป็นเพียงครูประจำตำบล จบการศึกษาเพียงชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 เท่านั้น แต่การที่พ่อเป็นคนเรียนหนังสือเก่งในวัย 15 ปี จึงได้รับการบรรจุเป็นครูสอนหนังสือ ส่วนแม่มีอาชีพแม่ค้าขายขนมจีนและข้าวแกงตามตลาดนัดชุมชน นอกจากนี้ครอบครัวของครูตียังมีอาชีพทำนาทั้งเพื่อบริโภคในครอบครัวและเป็นวัตถุดิบทำแป้งขนมจีน

ในวัยเด็กครูตี มีสุขภาพไม่แข็งแรงเนื่องจากอุบัติเหตุถูกไฟคลอก ต้องรักษาร่างกายนานนับปี กว่ากลับมาวิ่งเล่นได้เช่นเด็กปกติทั่วไป ตอนเด็กพี่น้องทุกคนจะต้องช่วยกันทำงานบ้านและกิจกรรมในครอบครัวตามที่ได้รับมอบหมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจกรรมการทำเส้นขนมจีนที่เป็นรายได้หลัก คล้ายดั่งเส้นเลือดหล่อเลี้ยงครอบครัว เพราะลำพังรายได้จากเงินเดือนของพ่อแสนจะจำกัดจำเขี่ย แต่งานของพ่อเป็นสิ่งที่ลูกๆ แส่นภาคภูมิใจ เพราะ “มีเกียรติ” ในยามที่เดินในหมู่บ้านย่านนั้น ชาวบ้านเรียกพวกเขาว่า “ลูกครู” ทำให้ปลาบปลื้มและหัวใจพองโตเสมอ

พ่อหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ครู” ในความทรงจำ คือความอบอุ่น ผูกพันและหวานคะนึ่งไม่เสื่อมคลาย เป็นผู้ที่เธอเทิดทูนว่า มีความเสียสละ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีจิตใจดี งดงาม ไม่เอารัดเอาเปรียบ ชอบช่วยเหลือผู้อื่นที่ยากลำบากกว่า ชื่นศึกษาและใฝ่หาความรู้เพิ่มเติมตลอดเวลา พ่อจึงเป็นบันดาลใจที่พร้อมเจริญรอยตาม พ่อทุ่มเทให้การเป็น “ครู” ที่มากกว่า “เรื่อจ้าง” แต่เป็นครูนักพัฒนาที่มีบทบาทให้คำปรึกษา คำแนะนำที่เป็นประโยชน์กับการพัฒนาหมู่บ้านช่วยเหลือเกื้อกูลชุมชนในรูปแบบต่างๆ แม้หลังหลังเกษียณอายุราชการ ครูตีบอกว่าเธอเติบโตขึ้นภายใต้อิทธิพลความคิดของพ่อ โดยเฉพาะสิ่งที่พ่อเน้นย้ำกับเธอเสมอๆ ในเรื่องการเสียสละ

การมีน้ำใจช่วยเหลือสังคม และแม่พอจะจากไปกว่าสิบปีแล้ว แต่สิ่งเหล่านี้ยังแจ่มจ้าในความรู้สึกและความทรงจำ ส่วนแม่เป็นผู้ที่มีความขยันขันแข็ง และทำงานหนักโดยตลอดนับแต่จำความได้ ทำให้แม่เห็นคุณค่าเงินที่หามาได้ จะประหยัด อดออม และละเอียดลออในการใช้จ่าย ทั้งยังเคยกรำ เด็ดขาด จริงจังกับการทำงานบนฐานของความคาดหวังในความสำเร็จอย่างเต็มเปี่ยม บ่อยครั้งเมื่อไม่ได้ตั้งใจหวัง อารมณ์โกรธ ฉุนเฉียว จะแสดงออกอย่างเปิดเผยไม่ลั้งเล และไม่ประนีประนอมใดๆ แต่เมื่อความคาดหวังและความอดทนถึงขีดสุด ไร้ทางออก แม่ก็บ่นด้วยความน้อยเนื้อต่ำใจว่า “วาสนาไม่ดี เรียนสูงกว่าพ่อ มีโอกาสทำงานดีๆ แต่ปู่ไม่ให้ไปเพราะเป็นผู้หญิงอยู่ต้องอยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือน”

การศึกษาในวัยเด็กกับความผิดหวังที่ต้องเดินเรียน

หลังพี่สาวคนโตและคนรองไปศึกษาต่อระดับมัธยมในตัวเมืองในเวลาใกล้เคียงกัน ด้วยการพักอาศัยอยู่กับญาติของพ่อ จะกลับบ้านเฉพาะเสาร์อาทิตย์เท่านั้น ทำให้ครูติกลายเป็นเหมือนพี่สาวคนโตที่ต้องทำหน้าที่ดูแลน้อง เป็นลูกมือของแม่ แต่เธอก็อดทนเพราะคิดว่าหลังจบการศึกษาภาคบังคับที่บ้าน เธอก็มีโอกาสเช่นพี่สาว แต่ความหวังต้องพังลง เพราะการก่อสร้างถนนระหว่างอำเภอกับตัวเมือง ที่ก่อสร้างมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2516 ดำเนินการแล้วเสร็จ ทำให้การเดินทางเข้าเมืองมีความสะดวก รวดเร็ว มีรถโดยสารแทนเรือเมล์ ทำให้แม่ครูติแม่สอบเข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนในเมืองได้ แต่แม่ของครูติให้เดินทางไปกลับ หรือที่เธอเรียกว่า “เดินเรียน” แทนไปอยู่บ้านญาติในเมือง กระทั่งสำเร็จการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาปี 3 (มศ.3) และเข้าศึกษาต่อในระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพจึงออกจากบ้านมาอยู่บ้านญาติในตัวเมือง จะไปกลับบ้านเฉพาะเสาร์-อาทิตย์ เท่านั้น และเรียนต่อเรื่อยมากระทั่งจบปริญญาตรี

ครูติเล่าว่าเมื่อครั้งศึกษาในระดับประกาศนียบัตรนั้น เธอได้มีโอกาสปั่นจักรยานเที่ยวชมชายหาดบริเวณสุขสมบูรณ์ เดินขึ้นเขาสุขสมบูรณ์สักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับเพื่อน และไม่คิดฝันว่าตนเองจะได้มาทำงานสอนหนังสือในที่แห่งนี้ เมื่อมองชุมชนย้อนกลับไปการรับรู้แบบฉาบฉวยขณะนั้นก็คือ “สุขสมบูรณ์เป็นที่ที่น่ากลัว เข้าไปในสุขสมบูรณ์เหมือนหลุดเข้าไปอีกโลกหนึ่งที่ไม่คุ้นเคย ไม่รู้จัก” เธอรำพึงเบาๆว่า “อาจเป็นบุญกรรมที่ทำร่วมกันมาเมื่อปางก่อนก็เป็นได้”

ชีวิตของครูดีที่ชุมชน

หลังสำเร็จการศึกษาที่วิทยาลัยครู, ในปี พ.ศ. 2533 ครูดีได้รับการชักชวนจากรุ่นพี่ให้มาช่วยสอนหนังสือในศูนย์เด็กเล็กชุมชน โดยเมื่อครั้งทำงานใหม่ๆ บรรยายภาคภายในชุมชน คุกรุ่นและอบอวลไปด้วยกระแสการโล่ร้อน การเข้ามาของบุคคลภายนอกทำให้ชุมชนมีความหวาดหวั่น ไม่ไว้วางใจ และถูกจับจ้องตลอดเวลา เธอต้องใช้เวลาในการปรับตัว ปรับใจ และทำให้เห็นว่ามีเจตนาที่บริสุทธิ์ ซึ่งก็คือการทำงานในหน้าที่ “ครูและความเป็นครู” ให้สำเร็จตามความมุ่งหวัง และความไม่ฝืนในวัยเยาว์ที่ฝ่าฝืนจะเป็นครูสอนหนังสือแบบ “พ่อ” แม้อาจไม่ใช่อุดมคติที่วาดหวังไว้ก็ตาม แต่เป็นจุดเริ่มต้นที่ท้าทาย เข้ายวนและชวนลิ้มลอง เพราะสุขสมบูรณ์ในวันเริ่มการเป็นครูนั้น ยังเป็นที่ที่ถูกเรียกขานจากสังคมภายนอกในเชิงหมิ่นแคลน ว่า “เป็นสลัม ที่เต็มไปด้วยพวกแขก” อันมีนัยสะท้อนการต่อการพัฒนา ไม่ศิวิไลซ์ และการแบ่งแยกกีดกันในทางหนึ่งด้วย แต่ประสบการณ์และการสัมผัสตรงกับชุมชนอย่างใกล้ชิดผ่านเด็กๆ และคำเรียกขานว่า “ครู” ได้กลายเป็นสายใยรักและความผูกพันที่ถักทอขึ้นซ้ำๆ ทว่ามั่นคงกระทั่งยึดมั่นเป็นเจตนารมณ์อันมุ่งมั่นที่จะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน แม้หลายครั้งหลายคราเธอมีโอกาสขยับขยายที่ทางชีวิต ความก้าวหน้าในหน้าที่การงาน แต่ด้วยเหตุผลเชิงคุณค่าสั้นๆ ที่ว่า “ความผูกพัน” ที่มากกว่าสถานภาพและบทบาทความเป็นครู ที่ไม่ได้จำกัดตัวเองไว้เพียงอาณาบริเวณศูนย์เด็กเล็กเท่านั้น หากยังเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของการขับเคลื่อนงานพัฒนา ร่วมกับชุมชนและนักพัฒนาเอกชน โดยมีศูนย์เด็กเป็นเสมือน “พื้นที่ก่อการ” และ “ประวัติศาสตร์ความทรงจำ” ของคนในชุมชน ที่ได้แสดงเจตนายึดมั่นในการอยู่อาศัยในที่ดินเดิม ครูดีมักย้ำว่าศูนย์เด็กกับชุมชนเป็นเรื่องเดียวกัน ดังคำที่เธอใช้ว่า “ถ้าชุมชนอยู่ไม่ได้ ครูก็อยู่ไม่ได้ โรงเรียนกับชุมชนต้องคู่กัน ช่วยกัน” กระนั้นเธอบอกว่าที่ชุมชนอยู่มาได้ถึงทุกวันนี้ส่วนหนึ่งต้องยกความดีความชอบให้กับองค์กรพัฒนาเอกชน เพราะสุขสมบูรณ์เป็นเหมือนลูกที่ถูกทอดทิ้ง หลังแข่งขันกับนโยบายโล่ร้อนของผู้มีอำนาจ ขณะที่สังคมก็มีมุมมองในเชิงลบ นักพัฒนาจึงเป็นแสงสว่างแห่งความหวัง ดังที่เธอเน้นย้ำว่า “ต้องให้เครดิตกับเอ็นจีโอ ช่วยหาทางสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นในชุมชน สร้างพลังสู่กับรัฐ เรียกร้องสิทธิที่ชาวบ้านควรได้รับ”

แต่ด้านหนึ่งของความเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลัง ปี พ.ศ. 2536 เธอบอกว่าได้นำมาซึ่งโศกนาฏกรรมที่เจ็บปวดของชุมชน เพราะเมื่อชุมชนได้รับการพัฒนา เริ่มเป็นที่รู้จักและเป็นแหล่งศึกษาดูงานของชุมชน หน่วยงานต่างๆ ทำให้เกิดการแย่งชิงอำนาจผลประโยชน์ เกิดความขัดแย้ง คอยจ้องจับผิด ให้อารมณ์เสียตลอดเวลา ส่วนความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเป็นแบบหลวมๆ ในภาพรวม แต่มันคงในกลุ่มย่อยที่ขอยเล็กไปตามความต้องการที่เลือกสรรกับคนมากมายหลายตาทั้งในชุมชนและไกลออกไป นัยสำคัญในความหมายครูดีก็คือ “คนสุขสมบูรณ์ไม่ได้จงจำตัวเองไว้เพียงการเป็นสุขสมบูรณ์เท่านั้น หากเชื่อมต่อกับโลกที่แตกต่างและคุ้นเคยมากขึ้น” นั่นเอง

บ้าน ชีวิตและความสุขจากสิ่งเล็กๆใกล้ตัว

ส่วนตัวครูตีมีโลกที่คุ้นเคยในชีวิตประจำวัน นอกจากการทำงานแล้ว ยังมีหน้าที่ดูแลแม่ในวัยใกล้ฝั่ง เพราะพี่น้องทำงานไกลๆ จะมีก็แต่พี่สาวคนโตที่อยู่อำเภอใกล้กันแต่ภารกิจที่มากมาย ครูตีจึงต้องแบกรับไว้อย่างเต็มที่ในฐานะลูกคนหนึ่งที่พึงกระทำ ครูตีบอกว่าเธอมีชีวิตร่ายๆ ไม่หวือหวา ซ้ำๆ แต่ไม่จำเจ และมีความสุขไปตามสภาพ เธอเปรียบเทียบกับตัวเองว่า จะตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ในวันนี้ให้ดีที่สุด แม้ว่าชีวิตก่อนหน้านี้มีความคิดความฝันมากมาย แต่เมื่อวุฒิภาวะมากขึ้นและการศึกษาธรรมะทำให้เธอ “ปลงชีวิตและคิดว่าเป็นเรื่องของบุญกรรม และพรหมลิขิตชีวิตที่ถูกขีดเขียนไว้แล้ว” ทำให้เธอรู้สึกปล่อยวาง ไม่กังวล แต่สิ่งหนึ่งที่เธอครุ่นคิดคือ “ความตาย” ที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงเมื่อถึงเวลา ลำพังตัวคนเดียวไม่ได้มีเงินเก็บมากมาย แต่ครูตีบอกว่าเธอโชคดีในปีมหามงคล เพราะในปี พ.ศ. 2548 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี ทางสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิการและสวัสดิภาพครูและบุคลากรทางการศึกษา ได้ขยายโอกาสให้ครูที่ทำงานในศูนย์เด็กในลักษณะพนักงานจ้างตามภารกิจ สามารถสมัครเป็นสมาชิกฌาปนกิจสงเคราะห์ช่วยเพื่อนสมาชิกครูสภา หรือที่รู้จักกันในนาม “ช.พ.ค.” เป็นกรณีพิเศษ เธอจึงตัดสินใจสมัครทันที “เราไม่มีอะไรในชีวิต อย่างน้อยมีเงินสะสมให้หลานได้ช่วยทำศพ แค่นี้พอ ไม่คาดหวังอะไรแล้วในชีวิต” ครูตีกล่าวอย่างปลงๆและปล่อยวาง

จากชีวิตหลากหลายสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

ชุมชนแออัดเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นช้านาน ควบคู่กับพัฒนาการและการเติบโตของเมือง โดยชุมชนแออัดในเขตเมืองกลุ่มแรกๆ ส่วนใหญ่เป็นชาวเมืองดั้งเดิมหรือผู้ด้อยโอกาสที่ไม่สามารถเข้าถึงที่ดินที่มีจำนวนจำกัดได้ จึงต้องบุกรุกหรือเช่าที่ดินรัฐ วัด และ/ หรือเอกชน ส่วนการเกิดขึ้นของชุมชนแออัดยุคหลัง ส่วนใหญ่จะเป็นชาวนาและชาวประมงพื้นบ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบ ที่เผชิญกับแรงผลักดันจากภัยธรรมชาติ ความยากจน ผู้ได้รับผลกระทบจากแผนพัฒนาฯ จากการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการผลิตไปสู่ระบบตลาดและการค้า (สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, 2535ก) ขณะที่เมืองไม่ได้เตรียมโครงสร้างพื้นฐานรองรับเพียงพอ ทำให้เกิด/ กลายเป็นชุมชนแออัดไปในที่สุด ทั้งนี้แม้ว่าชุมชนแออัดจะเป็นผลพวงโดยตรงจากผลกระทบการพัฒนาเข้าสู่ภาวะทันสมัย แต่ในภาพรวมของสังคมไทยเพิ่งรับรู้อย่างจริงจังและยอมรับการมีอยู่จริงของชุมชนแออัดประมาณสามสิบปีมานี้เอง

พื้นที่แห่งปัญหา : สงเคราะห์ปะทะพัฒนา

กระนั้นเป็นการรับรู้ในรหัสหมายของการเป็นพื้นที่แห่งปัญหา และถูกจัดวางตำแหน่งแห่งที่เป็นส่วนเกินของเมือง ที่ต้องกำจัดให้หมดสิ้นไป มากกว่ามุ่งแก้ไขปัญหอย่างจริงจัง ขณะกระแสหลักการเคลื่อนไหวแก้ไขปัญหามักเป็นแบบสงเคราะห์มากกว่ามุ่งสร้างแนวทาง “พัฒนา” เพื่อยกระดับคุณค่า/ สิทธิความเป็นมนุษย์ที่เท่าเทียม ดังที่จำนงค์ จิตรนิรัตน์ (2538) เล่าไว้อย่างน่าสนใจว่า “การสังคมสงเคราะห์แม้สามารถช่วยเหลือในสถานการณ์เบื้องต้นที่เผชิญ ซึ่งสอดคล้องกับอารมณ์ของสังคมที่มองเห็นการช่วยเหลือในเชิงมนุษยธรรม แต่หากไม่สามารถยกระดับชุมชนให้สามารถเข้ามาเผชิญกับสถานการณ์ที่ถากถางเบื้องต้นได้ งานสงเคราะห์จะเป็นเพียงการบรรเทาความเจ็บปวด ชั่วครู่ชั่วยาม ดังนั้นจึงต้องมุ่งเน้นงานพัฒนาเป็นการค้นหา คำตอบจาก[หมู่บ้าน]ชุมชน โดยสร้างองค์กรชุมชน ให้มีความสำคัญกับพลังชุมชน” อันเป็นแนวคิด แนวทางที่รู้จักและเรียกขานกันในแวดวงพัฒนาว่า “แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน”, “แนวคิดคำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน” และมีอิทธิพลทางความคิดต่อกลุ่มนักพัฒนาเอกชนรุ่นใหม่ ที่ผ่านประสบการณ์เคลื่อนไหวทางการเมืองในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516, 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 และ “การคืนเมือง” หลังเกิดวิกฤตศรัทธา ใน ปี พ.ศ. 2523 แต่กระนั้นแนวคิด/แนวทางที่แปลงไปสู่รูปการณ์จัดตั้งชุมชนในมิติต่างๆ นั้นได้อ้างอิงกระแสสากลและความรู้สึกนึกคิดของสังคมไทย เช่น การประกาศปีที่อยู่อาศัยสากล ขององค์การที่อยู่อาศัยแห่งสหประชาชาติ การตื่นตัว ความคาดหวังด้านการพัฒนาและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ไปพร้อมๆ กันด้วย ทำให้หลีกเลี่ยงได้ยากที่จะไม่ปะทะกับหน่วยงานราชการในพื้นที่ พร้อมกับสถานะการยอมรับของชุมชนต่อองค์กรพัฒนาเอกชนที่เพิ่มสูงขึ้น และมีอิทธิพลทางความคิดต่อชุมชนอย่างลึกซึ้ง กระทั่งกลายเป็น “อำนาจใหม่” ที่น่าลี้ภัยและพึงได้ในท่ามกลางความซับซ้อนของปัญหาที่ประเดประดังเข้ามา ทั้งจากการรุกรานของอำนาจภายนอก และการจัดการภายใน ทำให้ความสัมพันธ์กับรัฐราชการมีความเปราะบาง ก่อแย้ง และพร้อมเผชิญหน้าแบบทันกันมากขึ้น แม้จะคลี่คลายลงไปภายหลังการเข้ามาของโครงการโครงการพัฒนาสภาพแวดล้อมเมือง (LIFE) และโครงการพัฒนาสภาพแวดล้อมเมือง (DANCED) เพราะทั้งสองโครงการเน้นหนักและให้ความสำคัญกับการทำงานร่วมกับแบบ “พหุภาคี” โดยมีประเด็น “สิ่งแวดล้อมเมือง” เป็นตัวเชื่อมร้อย ทำให้ชุมชนสามารถสร้างพลัง อำนาจในการต่อรองมากขึ้น

อำนาจและความสัมพันธ์

ประเด็นที่น่าสนใจ คือ (1) “อำนาจใหม่” และกระบวนการเสริมอำนาจชุมชน เป็นการเปิดโลกแห่งการเรียนรู้ของชุมชนให้ก้าวผ่านวัฒนธรรมแห่ง “ความเจียมบังน” การกดทับ แบ่งแยก กีดกัน และทำให้กลายเป็นอื่น ด้วยโลกการเรียนรู้จากการปฏิบัติการบนพื้นที่ชุมชนและเครือข่ายความสัมพันธ์ที่กว้างไกลกว่าชุมชนใดชุมชนหนึ่ง เกิดกลายเป็นชุมชนแบบใหม่ที่ไม่จำกัดไว้เพียงแค่ขอบเขตเชิงพื้นที่ของชุมชน (Territory) แต่เป็นการจินตนาการชุมชนที่รังสรรค์ขึ้น

อย่างลงตัว และมีอารมณ์ร่วม (Collective Mind) ในระดับที่มั่นใจในตัวตนมากพอสำหรับการปะทะ ชัดขึ้น ปีนข้ามกำแพงแห่งการกีดกัน และการแสวงหาลำแสงแห่งโอกาสด้วยการสร้าง “ชุมชนในจินตนาการ” การสร้างพื้นที่อำนาจ และทุนทางสังคม ด้วยวิถี ลีลาอันหลากหลายลึกซึ้ง และ (2) สภาพแวดล้อม/ ที่อยู่อาศัยชุมชนที่เปลี่ยนไปอย่างฉับพลันตามรสนิยมและความคาดหวัง หลังโครงการพัฒนาสภาพแวดล้อมเมือง (LIFE) และโครงการพัฒนาสภาพแวดล้อมเมือง (DANCED) ประกอบกับที่ชาวชุมชนมีระบบการผลิต การประกอบอาชีพที่เชื่อมโยงกับระบบที่ใหญ่/ ไกลกว่าชุมชน เช่น การออกไปทำงานนอกชุมชน ในภาคการผลิตที่ไม่เป็นทางการ/ ทางกร การเป็นผู้ประกอบการในระดับเล็ก/ กลาง มีผลสำคัญต่อการให้ความหมายและการจัดช่วงชั้นในชุมชน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ในแบบฉบับที่วนาเรียกว่า “ความสัมพันธ์แบบแกงถุง” ที่หมายถึง ชีวิตสำเร็จรูป แม้ใช้ชีวิตในชุมชนด้วยกัน แต่ไม่มีพันธะต้องรับผิดชอบเช่นในอดีต เพราะมีการสร้าง/ ให้ความหมายกับตัวตนและครอบครัวในฐานะที่เป็นปัจเจกบุคคลที่อิสระในการดำรงชีวิตมากขึ้น กระนั้นการกล่าวเช่นนี้ไม่ได้หมายความว่าความเป็นชุมชนจะหายไป/ ถูกทำให้หายไป หากเป็นการนิยามและให้ความหมายตัวตนที่ทำให้สามารถ “เลือก” เชื่อมต่อ สานสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นในและนอกชุมชนได้ตามรสนิยมต้องการ ทำให้เกิดกลายเป็น “ชุมชนแบบเลือกสรร” (Elective Community) ที่ไม่มันคงตายตัว และสั่นไหวไปตามภาวะปัจเจกชนที่ต้องการเติมเต็มรสนิยมและความต้องการในชีวิต มากกว่าต้องการ/ เรียกร้อง/ โหยหาชุมชนในความหมายแบบเดิม

ผู้นำและความเป็นผู้นำ

ผู้นำเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเคลื่อนเปลี่ยนชุมชน โดยที่การก้าวขึ้นเป็นผู้นำชุมชนนั้น หล่อหลอมขึ้นจากรากฐานการถูกกล่อมเกล่าในวัยเด็ก ประสบการณ์ชีวิตที่โลดโผน และผลิตผลโดยตรงจากพลวัตทางสังคมเกี่ยวพันกับสถานการณ์ ทั้งภายใน/ นอกชุมชนในระดับเมือง และที่ไกลออกไปในระดับประเทศ กระทั่งสามารถสำแดงตัวตนของความเป็นผู้นำในแต่ละช่วงสมัย

ในวัยเด็กผู้นำจะเป็นเด็กที่แก่นกล้า สนใจใคร่รู้เรื่องราวต่างๆรอบตัว มีหน้าที่และความรับผิดชอบจากการถูกมอบหมายของครอบครัวต่อเนื่องตามวัยในฐานะลูกคนโตของครอบครัว หรือหากไม่ใช่ลูกคนโตต้องมีเงื่อนไขพิเศษ ดังกรณีของครูตีที่แม่เป็นลูกคนที่สาม แต่การเปลี่ยนแปลงเส้นทางคมนาคมจากทางเรือเป็นทางบก ทำให้เธอต้องใช้เวลาที่บ้านนานกว่าพี่คนโต

ในวัยผู้ใหญ่ผู้นำชุมชนมักเป็นผู้ที่มีความอดทน เด็ดเดี่ยว กล้าได้กล้าเสีย ดึงเดี่ยวเสี่ยงสู้กับประสบการณ์ชีวิตที่แปลกใหม่ที่ไมคุ้นเคย แต่พร้อมท้าทาย มักมี “วิญญูณขบถ” จากกรอบกฎเกณฑ์ จารีตของสังคม แผงผังในโลกทัศน์การใช้ชีวิตของตน ทำให้สามารถประสบความสำเร็จ/ ตั้งต้นชีวิตใหม่ได้ แม้ว่าผู้นำที่มีบทบาทสูงอย่างเฮียโอ พี่เต็ม และวนาจะอ้างอิง

จุดเริ่มต้นในการตั้งต้นชีวิตใหม่จาก “โชค” แต่ไม่ใช่โชคที่เลื่อนลอยหรือการรอคอยโชคหล่นทับโดยไม่ชวนชววย หากหมายถึงโชคที่ยืนอยู่เคียงข้างความกล้า ความมุ่งมั่น และความพยายามขีดสุดต่อการดำรงชีวิตอย่างมีความหมาย อีกทั้งผู้นำเหล่านี้ยังมีต้นแบบ (Model) อุดมคติต่อการอุทิศตัวเป็นผู้นำชุมชนที่ต้องอาศัยความเสียสละเป็นอย่างมาก เพราะผู้นำชุมชนในยุคแรกๆ ไม่ได้มีค่าตอบแทนหรือสิ่งล่อตาล่อใจมากมายเฉกเช่นในปัจจุบัน โดยต้นแบบที่มีส่วนหล่อหลอม “วิถีแห่งตัวตน” และ “ความเป็นผู้นำ” ก็คือครอบครัวที่อาจหมายถึงพ่อ แม่ ที่เป็นผู้มีน้ำใจ โอบอ้อมอารี ช่วยเหลือเกื้อกูล ญาติ เพื่อนบ้าน หรือสมาชิกในชุมชน กระทั่งสามารถพัฒนาตัวแบบและสำแดงตนออกในแบบฉบับและลีลาที่แตกต่างกันในแต่ละบริบท

แต่ชุมชนแออัดที่โดยทั่วไปมักเป็นพื้นที่ที่ถูกทอดทิ้ง ทั้งยังถูกปิดกั้นในการเข้าถึงทรัพยากรของรัฐและสังคม ดังนั้นผู้ที่ก้าวขึ้นเป็นผู้นำจึงไม่ได้เกิดขึ้นเพียงเพราะการเป็นผู้เสียสละ จิตใจดี เอื้ออารี ช่วยเหลือเพื่อนบ้าน/ สังคม ชอบคบค้าสมาคม มีพรรคพวกเพื่อนฝูงมากเท่านั้น แต่ยังต้องสร้างความเชื่อมั่นในระดับที่มั่นใจได้ว่า ผู้นำของเขามีศักยภาพ ขีดความสามารถในการ “ต่อสายสัมพันธ์” กับผู้ที่มีอำนาจในสังคม/ ชุมชนการเมือง เพื่อดึงดูดทรัพยากรบางอย่างที่จำเป็นสำหรับการหล่อเลี้ยง ชุมชีวิตจิตใจอันแห้งเหี่ยว สิ้นหวังไร้ทางออกบางประการ ดังที่ชาวชุมชนพร้อมใจกันสนับสนุนเฮียโอ เพราะเห็นว่าเป็นผู้ใหญ่ที่มีสายสัมพันธ์อันดีกับนายกเทศมนตรี ที่มีพื้นเพ “คนบ้านเดียวกัน”, “โหมเดียวกัน” ในความหมายทางภาคใต้ที่มีความหมายลึกซึ้งถึงการเกื้อกูลและไม่ทอดทิ้งกัน แม้จากถิ่นฐาน/ พื้นเพเดิมมาแล้วก็ตาม หรือในยามที่ชุมชนเผชิญหน้ากับการไล่รื้อ ผู้นำแบบที่เดิมจึงถูกเลือก/ ก้าวแทนที่เพื่อตอบสนองกับรสนิยมและความต้องการของชุมชนในสถานการณ์เผชิญหน้า ขณะที่ความสามารถในการดึงดูดทรัพยากรในการหล่อเลี้ยงสมาชิกในชุมชน ที่มักถูกอธิบายในความหมายของการเป็นผู้เสียสละเพื่อผลประโยชน์ส่วนรวม ช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาสกว่า ด้านหนึ่งคือการ “สร้างทุน” “บุญคุณ” และ “บารมี” ของผู้นำ อันส่งผลต่อแนวทาง รูปแบบ และการพัฒนาชุมชนภายใต้การนำของผู้นำไปพร้อมกันด้วย ประเด็นนี้ยังชี้ชวนให้เห็นว่า “ผู้นำและภาวะการผู้นำ” ไม่ได้เป็นสิ่งที่มั่นคงหรือถูกกำหนดไว้แน่นอนตายตัวเสมอไป หากผันแปรตามบริบทและความสัมพันธ์ทางสังคม/ ชุมชน ทั้งภายในและนอกชุมชนที่เปลี่ยนแปลงด้วย

- ผู้นำยุคต้น : ถึงนาย - ไกลชิดชุมชน

การเป็นชุมชน “ปิด” ทำให้ด้านหนึ่งชุมชนต้องสร้างระบบความสัมพันธ์ภายใน และ “ชนบทการแบ่งปัน” ทรัพยากรที่จำเป็นสำหรับการอยู่ร่วมกัน แม้มีความแตกต่างในแง่การนับถือศาสนา แต่การเป็นพื้นที่ “คนทุกซ์” ที่ต่างเผชิญความเจ็บปวด เลวร้ายในการดำรงชีวิตในท้องถิ่นเดิม ทำให้ต้องแสวงหาช่วยความสัมพันธ์ ความร่วมมือกันและดูแลกันไป ไม่ว่าจะด้วยความผูกพันจากความใกล้ชิด พี่น้อง ญาติ เครือญาติ เพื่อน ฯลฯ หรือเมื่อชุมชนขยายตัวใหญ่ขึ้นต้องสร้างระบบความสัมพันธ์แบบ “พวกเดียวกัน” มากขึ้น รูปธรรมเห็นได้จากความร่วมมือระดมทุนเพื่อสร้างมัสยิด ศูนย์เด็กเล็ก เป็นต้น ขณะที่ความสัมพันธ์กับภายนอก

โดยเฉพาะอย่างยิ่งหน่วยงานราชการกลับเป็นความสัมพันธ์ที่ห่างไกล เข้าไม่ถึง ยิ่งในสถานการณ์ที่ชุมชนถูกต้อนไปอยู่มุมอับมืดด้วยแล้ว จำต้องมีผู้นำที่มีขีดความสามารถในการเข้าถึง/ ดึงดูดทรัพยากร เพื่อตอบสนองความต้องการชาวชุมชน การที่เฮียโอสามารถช่วยเหลือให้ชาวชุมชนที่ยากจน ไม่มีความรู้ ไม่กล้าติดต่อขอความช่วยเหลือจากเทศบาล ให้สามารถเข้าถึงบัตรสวัสดิการสงเคราะห์รักษาพยาบาล ทำให้ก้าวเป็นผู้นำชุมชนอย่างเต็มตัว ยิ่งในระยะต่อมาเขาจะได้รับการคัดเลือกจากนายกเทศมนตรีให้เป็นตัวแทนเขตพื้นที่/ โชนที่ 24 ที่แม้จะไม่ใช่วิธีระบบการบริหารที่เป็นทางการ หากเป็นกลไกที่ทำให้การเมืองสามารถเชื่อมถึงฐานจัดตั้งระดับล่าง แต่ก็ถือเป็นการยกระดับ “ขีดความสามารถกระทำการ” และ “การยอมรับ” ไปอีกขั้นหนึ่ง หากพิจารณาอย่างผิวเผิน ดูเหมือนเป็นการแลกเปลี่ยนในลักษณะที่ต่างฝ่ายต่างได้ประโยชน์จากกันและกัน (Mutualism) แต่ในแง่มูลหลักการพึงพึงต้องมีรากฐานสายสัมพันธ์ทางสังคมบางอย่าง ซึ่งในที่นี้คือ ใช้การเป็น “โหมเดียวกัน” ในสำนวนภาษาใต้ หรือการเป็นผู้ดำด้อยที่ต้อง “วิ่งเข้าหา” เพื่อแลกกับทรัพยากรที่ตนไม่อาจหาได้ คุณสมบัติสำคัญของผู้นำในยุคนี้จึงต้อง “กว้างขวาง-เข้าถึงนาย” ขณะเดียวกันต้องเป็นผู้มีสัมพันธ์ที่ดีกับชาวชุมชนในระดับที่เรียกว่า “ใจถึง พึ่งได้” ที่ไม่จำกัดเฉพาะกลุ่มพรรคพวกตนเท่านั้น ดังเฮียโอที่แม้ระยะเริ่มแรกจะเน้นไปที่การช่วยเหลือเกื้อกูลคนบ้านเดียวกันเป็นหลัก แต่การที่เฮียโอนิยามตนเองว่าเป็นผู้ที่ “ชอบสมาคม” หรือที่ชาวชุมชนระบุว่าเฮียโอ “ใจถึง ใจมาก” ด้วยแล้ว ทำให้สามารถ “เข้าถึง” และ “ผูกมิตร” กับชาวชุมชนกลุ่มอื่นๆ ได้อย่างรวดเร็ว และด้วยคุณสมบัติที่สามารถต่อท่อสัมพันธ์ “นาย” หรือผู้มีอำนาจ สามารถดึงดูดทรัพยากรมาเกื้อหนุนชาวชุมชน การมีสัมพันธ์อันดีกับชาวชุมชนทุกกลุ่ม การเป็นหลักในกิจกรรมชุมชน และที่สำคัญด้วยบุคลิกส่วนตัวที่ดูสุขุม นิ่งและฟังอย่างจริงจัง ทำให้สามารถ “ครองใจ” ชาวชุมชนมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน

- ผู้นำยุคต่อมา : กล้าชน - ไม่ลอย คล้อยตามนาย

สถานการณ์ใหม่ของชุมชนสุขสมบูรณ์หลังการได้รับการประกาศจัดตั้งเป็นชุมชนผู้มีรายได้น้อยในเขตเมือง ปี พ.ศ. 2527 คือ การไต่รื้อชุมชนจากเทศบาล ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับเทศบาลมีความตึงเครียด เฮียโอที่มีความสัมพันธ์กับนายกเทศมนตรี เกิดความอึดอัดใจเหลือใจเป็นอย่างมาก แม้ในท้ายที่สุดจะเลือกยืนอยู่ข้างชุมชน คือ “อยู่อาศัยในที่เดิม” และแสดงบทบาทประสาน-เชื่อมภายในในฐานะผู้นำอาวุโสที่ชาวชุมชนให้การยอมรับมากกว่า “ออกหน้า” โดยตรง ขณะสถานการณ์เผชิญหน้าอยู่ในภาวะที่เรียกว่า “สถานการณ์ร้อน” จำเป็นต้องแสวงหาผู้นำใหม่ที่สามารถแสดงบทบาทตอบสนองต่ออารมณ์ ความรู้สึก และความต้องการของชาวชุมชน ผู้นำแบบพีเต็มจึงเข้ามาแทนที่อย่างเหมาะสมเจาะ ลงตัว คือ “กล้า” ไม่โอนอ่อนผ่อนตามหรือเออออห่อหมกไปกับผู้มีอำนาจ และด้วยบุคลิกที่เรียกว่า “ครบเครื่อง” พีเต็มใช้ทั้งความบ้าบิ่น ไม่เกรงกลัวหน้าอินทร์หน้าพรหม เชื้อมั่นในตนเอง กล้าสู้ กล้าคิด กล้าทำ กล้าเผชิญหน้าอย่างไม่เกรงขาม พีเต็มยังมีความสามารถในการเรียนรู้และ จับประเด็น “เร็ว”

หรือ “มองเห็นภาพรวมและโครงสร้าง” ในสำนวนภาษาของนักพัฒนาเอกชนท่านหนึ่งที่ปลุก
ปั่นพีแอมมาแต่ต้น ทำให้พีแอมฉายแววและแสดงความโดดเด่นการเป็นผู้นำชุมชน ในการเผชิญ
หน้ากับโครงสร้างอำนาจเดิม ประสาน “โครงข่ายของโครงสร้างอำนาจใหม่” ทำให้สามารถ
ดึงดูดทรัพยากร ที่มาพร้อมกับกระแสแนวคิดเรื่อง “การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม”, “พหุภาคี”,
“เมือง-ชุมชนน่าอยู่” เข้ามาในชุมชนจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรัพยากรที่นำมาใช้ใน
กิจกรรมส่วนรวม ปัญหาส่วน หรือการพัฒนาสาธารณประโยชน์ เช่น การพัฒนาสภาพแวดล้อม
ด้านกายภาพ ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก ฯลฯ ซึ่งแตกต่างจากยุคของเฮียโอที่มีลักษณะของการ
ช่วยเหลือแบบสังคมสงเคราะห์เฉพาะเรื่องมากกว่า

พร้อมๆกัน/ ในเวลาเดียวกันพีแอมยังยกระดับไปสู่การทำงานในระดับเครือข่าย
ทั้งเครือข่ายชุมชน เครือข่ายเมือง จังหวัด ภาค หรือการเป็นคณะกรรมการระดับชาติ เป็นต้น
ทำให้พัฒนารูปการณัจิตสำนึกในการทำงานชุมชน ที่เชื่อมโยงประเด็นปัญหาในชุมชน/ ท้องถิ่น
เข้ากับปัญหาในระดับชาติ หรือโครงสร้างได้อย่างชัดเจน ทั้งยังเคียงราตนเอง เกือบเกี่ยว
ประสบการณ์จากผู้นำอื่นในสนามความสัมพันธ์ ทำให้มีความรอบรู้ ทักษะ ชำนาญ และซ้ำของ
ในการบริหารจัดการ ชนิดที่เรียกว่า “หาตัวจับยาก” เป็นวิธีการที่พีแอมเรียกอย่างมั่นใจว่าเป็น
“เทคนิคบริหาร” แต่นั่นได้กลายเป็นหอกที่มแทงพีแอมอย่างเจ็บปวดในเวลาต่อมา ในหลาย
ครั้งหลายครา เมื่อวิธีการบริหารจัดการที่พีแอมภาคภูมิใจกลับถูกตั้งคำถาม เคลือบแคลงสงสัย
ในเรื่องความโปร่งใส ความซับซ้อน/ ซ่อนเงื่อนของข้อมูล ยิ่งเมื่อผสมรวมกับนิสัยส่วนตัวของ
พีแอมที่ชาวชุมชนมองว่าเป็นคนที่เข้าข่าย “ปากไว” แต่ในภาวะที่ชุมชนไม่ได้ตกอยู่ในกระแส
โลว์รีอ ทั้งความสัมพันธ์ทางสังคมเริ่มคลายตัวกลายเป็น “กลุ่ม-ก้อน” มากขึ้น, พฤติกรรม
การกระทำเหล่านี้จึงกลายเป็น “สิ่งที่รับไม่ได้” ของชาวชุมชน (บางส่วน) และนำมาซึ่งความ
ขัดแย้ง “ความเสื่อม” และ “จุดจบที่ขมขื่น” สำหรับพีแอม

แม้การเป็นผู้นำในยุคหลังการเข้ามาของโครงการบ้านมั่นคง ในปี พ.ศ. 2547 จะช่วย
“ปลุกผี” พีแอมให้กลับเข้ามามีบทบาทในงานชุมชนอีกครั้งหนึ่ง แต่การที่พีแอมใช้ความเจนจัด
ที่มีเป็นทุนเดิมในการบริหารโครงการ โดยมีผู้นำใหม่แบบวะนาเป็นผู้ช่วย ความซับซ้อนในข้อ
กฎหมาย การระเริงอยู่กับเสียงชื่นชมจาก (หน่วยงาน) ภายนอกมากกว่า “ฟัง” เสียงจาก
ภายในชุมชน ส่วนวะนาเองเริ่มสนุกสนานเพลิดเพลินไปการได้ออกไปข้างนอก โดยไม่นำพา
กับเสียงประทดประเทียดภายใน ในที่สุดได้นำไปสู่ความขัดแย้งอย่างรุนแรงระหว่างผู้นำกับ
ชาวชุมชนถึงขั้น “เป็นคตคความ” และแม้จะชนะคต แต่ทั้งพีแอมและวะนาได้กลายเป็นสิ่ง
”แปลกแยกและแปลกปลอม” กลายเป็นคนอื่น (The Other) ในพื้นที่ชุมชนที่คลายความ
เป็นอื่นไปแล้ว

- ผู้นำ ผู้ตามและการเปลี่ยนแปลง

บุคลิกผู้นำยังยึดโยงกับพลวัต เงื่อนไขทางเศรษฐกิจสังคมและการเมือง ดังเช่นการเรียกร้องหาผู้นำแบบที่เดิมไม่ได้เกิดขึ้นอย่างลอยๆ หากแรงบีบคั้นจากการถูกไล่อื้อได้กลายเป็นประเด็นร่วม ที่ทุกฝ่ายในชุมชนไม่อาจนิ่งนอนใจ และ/หรือใช้วิธีการต่อสู้สายสัมพันธ์แบบเดิมได้อีกต่อไป เนื่องจากผู้ทรงอำนาจภายนอกชุมชนที่ผู้อุปถัมภ์ได้แปรสภาพตัวเองเป็นผู้รุกราน (ในสายตาของชุมชน) ดังนั้นชุมชนจึงต้องมี “ผู้นำใหม่” เพื่อ “นำ” ในสถานการณ์ “เผชิญหน้า กล้ารับนาย” ยืนยันเจตนาธรรม และ “ปักหลักสู้” อยู่อาศัยในที่ดินเดิม แต่สิ่งเหล่านี้ก็ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างโดดๆ หากยังเชื่อมโยงกับสถานการณ์ทางการเมืองที่เริ่มเปิดกว้างในเรื่องความเป็นประชาธิปไตย บทบาทองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้ามาแทรกแซงสถานการณ์ให้เกิดการตื่นตัว ทำให้ที่เดิมและชุมชนเกิดการเรียนรู้ทั้งจากประสบการณ์ตรงในชุมชน การเรียนรู้ความ “ทุกข์ร่วม” กับเพื่อนสลัมที่เผชิญชะตากรรมเดียวกันทั้งในเขตเมือง หรือไกลออกไปผ่านเครือข่ายสลัมสี่ภาค มีส่วนสำคัญในการหล่อหลอมโลกทัศน์ จิตสำนึกทางการเมืองที่ไม่ยอมจำนน และเห็นว่าตนเอง/ชุมชน มีโอกาส มีสิทธิ์ที่ชัดเจน เปลี่ยนแปลง หรือแสดงออกถึงความต้องการที่แท้จริงของชุมชนออกมา

ที่สำคัญผู้นำต้องมีขีดความสามารถกระทำการดึงดูดทรัพยากรที่ต้องการ/ จำเป็นมาตอบสนองความต้องการ ความคาดหวังของชาวชุมชนในแต่ละสถานการณ์ นั้นหมายความว่าหากผู้นำแสดงให้เห็นเชิงประจักษ์ สถานการณ์น่าจะมั่นคงและแข็งแกร่งมากขึ้น ในทางตรงกันข้ามความอ่อนแอ เสื่อมสลายของผู้นำเกิดขึ้นได้เช่นเดียวกันในหลายกรณี หากจะกล่าวในอีกความหมายหนึ่งการเป็นผู้นำสัมพันธ์อยู่กับบทบาทดำรงอยู่ บริบทและโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อน หากผู้นำชุมชนไม่สามารถเรียนรู้ปรับเปลี่ยนได้ทัน ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตามแล้วแต่ ผู้นำจะถูกปฏิเสธ หรือเกิดการแสวงหาผู้นำใหม่ที่เหมาะสมกว่า

ดังกรณีของเฮียโอที่แม่เป็นที่ยอมรับว่า “คนดี” มี “น้ำใจ” “ใจนักเลง” และ “ไม่ต่างพร้อย” แต่สถานการณ์เลวร้ายที่เข้มข้น เฮียโอมีสายสัมพันธ์ที่ดีกับเทศบาลทำให้ไม่สามารถแสดงบทบาทผู้นำได้อย่างเต็มที่ ชุมชนจึงต้องแสวงหาผู้นำใหม่ที่พร้อม “เปิดตัวสู้” ที่เดิมจึงเข้ามาแทนที่เฮียโออย่างลงตัว แต่การที่ที่เดิมมีบทบาทเพิ่มสูงขึ้นในเวทีต่างๆ ทำให้หลุดจากฐานชุมชน เกิดช่องว่าง/ ไม่เข้าใจระหว่งแกนนำกับชาวชุมชน กล่าวคือแม้จะได้รับการยอมรับจากภายนอกแต่นับวันจะห่างเหินและไกลจากชีวิตประจำวันของตนมากขึ้นทุกวัน ดังนั้นแม้ชาวชุมชนมีความเห็นตรงกันว่าที่เดิมคือตัวจักรสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งชุมชน การขาดเชื่อมต่อกับฐาน ทำให้ชาวชุมชนเห็นว่าบทบาทผู้นำนั้นห่างไกลจากโลกชีวิต แยกแยกจากชีวิตชุมชน ทั้งการกระทำ คำพูด และพฤติกรรม การไม่ยอมรับในตัวที่เดิมจึงแสดงออกมาอย่างเปิดเผย ดังนั้นวิธีการพัฒนา/ ทำงานของที่เดิม แบบ “ข้ามคนเดียว” จึงไม่สามารถนำมาใช้ได้อีกต่อไป ซึ่งในแง่นี้ได้สะท้อนให้เห็นชัดเจนว่าการเป็นผู้นำจำเป็นอย่างยิ่งยวดที่จะต้องให้ความใส่ใจในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนด้วย เพราะการดันทุรัง

ใช้อำนาจตามอำเภอใจ และ/ หรือ การ “หลุด” ฐานการรับรู้ อารมณ์ ความรู้สึก ความต้องการ ฯลฯ ของชาวชุมชนแล้ว การขัดขึ้น กระด้างกระเดื่อง และตอบโต้ในระดับที่ทันกันจะเกิดขึ้น, เพราะด้านหนึ่งชาวชุมชนไม่ได้ดำรงตนเป็นผู้ตามโดยปราศจากการตรวจสอบ หรือ “ฟัง” เพียงอย่างเดียว หากมีการตั้งคำถาม-ตรวจสอบเรื่อยมาและเข้มข้นมากขึ้นในสถานการณ์ที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ได้เสียของตน ซึ่งแตกต่างจากกิจกรรมพัฒนาชุมชนในยุคใล้รื้อที่ส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับกิจกรรมสาธารณประโยชน์ และ/ หรือประเด็นปัญหาร่วม

อย่างไรก็ดี ภาวะของชุมชนนั้นอาจมีลักษณะทวิลักษณ์ ที่ผสมปนเปกันไปในระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์กับการอ้างสิทธิสมัยใหม่ และนั่นอาจสะท้อน/ แสดงให้เห็นถึงศักยภาพที่เพียงพอในการคิดคำนวณยุทธวิธี ยุทธศาสตร์ในการกระทำของชาวชุมชนที่จะ “เลือก” หรือ “สร้างทางเลือก” ที่อาจหมายถึงการใช้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ และ/ หรือการใช้สิทธิความเป็นประชาชน พลเมือง ความเป็นประชาธิปไตย สิทธิตามกฎหมาย ในแต่ละบริบทที่เปลี่ยนแปลง บทสรุปที่แหลมคมของเฮียวโอที่ว่า “ชาวบ้านฉลาดขึ้น-ไม่เป็นด้ายตามเข็ม” ที่หมายถึงการเชื่อฟังผู้นำโดยไม่ข้อโต้แย้งหรือกังขาใดแบบในอดีตจะไม่มีอีกแล้ว แต่พร้อมตั้งคำถาม ปฏิเสธในสิ่งที่ไม่ต้องการ (คิดว่า) ไม่ยุติธรรม หรืออำพรางในนามความปรารถนาดี ไม่ว่าจะโดยใคร ในหรือนอกชุมชนก็ตาม

ความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติ

ในระบบความสัมพันธ์ระดับครอบครัว พบว่าในจังหวัดลพบุรีมีรากฐานการถูกบ่มเพาะ หล่อหลอม เรียนรู้ทั้งทางตรงและทางอ้อมของพ่อ แม่ และสมาชิกในครอบครัว ที่มีลักษณะเป็นครอบครัวใหญ่หรือครอบครัวขยายอยู่กันอย่างพร้อมหน้า ไม่กัเวดล้อมด้วยกลุ่มญาติ ในละแวกใกล้เคียงที่สามารถ “เห็น” กันได้อย่างสม่ำเสมอ เป็น “ครอบครัวที่พร้อมหน้า” ที่ทำหน้าที่ในการกล่อมเกล่า สร้างระบบความสัมพันธ์ วางแผนชีวิตให้กับสมาชิกได้เจริญรอยตาม กำหนดเส้นทางชีวิตที่[คิดว่า]เหมาะสม การเป็นโครงข่ายนิรภัยลด บรรเทา เยียวยา ประคอง ข้ามผ่าน และการบังเงาชีวิต รวมทั้งเครือญาติก็มีความสำคัญยิ่งในการรวมกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2548) ยิ่งในสังคมทางภาคใต้การนับญาติ ผ่านวิธีการที่เรียกว่า “สืบย่าน สาวโยด” ทวีอิทธิพล/ มีผลต่อวิถีชีวิตในหลายกรณี

การศึกษาพบว่าในสังคมระดับล่างที่ถูกเหยียดแคลนด้วยแล้วยังต้องใช้ “ทุนชีวิต” จากครอบครัวด้วยกระบวนการ “ใช้สั้น ใช้ยาว” ที่หมายถึงการปลูกฝัง การเรียนรู้จากครอบครัว ผสมปรุงแต่งด้วยกลไกความสัมพันธ์ที่กว้างกว่าความสัมพันธ์เชิงเครือญาติแบบเดิมที่มีความขัดแย้งทางสายเลือด มาเป็นเครือญาติแบบสมมติที่มีความหลากหลายขึ้น เช่น การเป็นคนบ้านเดียวกัน พื้นเพเดียวกัน ชาติพันธุ์เดียวกัน เพื่อเป็นเครื่องมือ กลไกในการเชื่อมรับ ปรับระบบความสัมพันธ์ในเส้นทางชีวิตใหม่

เครือข่ายแบบเดิมเริ่มคลายความสำคัญลง เมื่อสามารถข้ามผ่านระบบครอบครัวเข้าสู่การประกอบอาชีพ การทำมาหากินที่ต้องพึ่งตนเองมากขึ้น และถูกแทนที่ด้วยระบบ “มิตรภาพ” และ “เพื่อนฝูง” กระนั้นความเป็นมิตรภาพและเพื่อนฝูงไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเปล่าเปลี่ยว หากมีระบบอุปถัมภ์ค้ำจุนเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ซึ่งการอุปถัมภ์ในระยะแรกอาจเกิดขึ้นจากการที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งมีศักยภาพ เหนือกว่าคนอื่น และสามารถนำศักยภาพนั้นเป็นพลังที่ทำให้คนอื่นต้องพึ่งพิง แต่ในปัจจุบันมีลักษณะการ “อุปถัมภ์แบบใหม่” ที่ต่างฝ่ายต่างโต้ตอบ ต่อรอง และเลือกที่จะยินยอมพร้อมใจให้ได้รับ/ เป็นส่วนหนึ่งในวงอุปถัมภ์ แม้อาจมีบุญคุณผสมอยู่ด้วย ดังกรณีของวะนาที่เลือกยื่นเคียงข้างพี่เต็ม แม้อุญาติผู้ใหญ่ร้องขอให้เข้าร่วมในทีมลงสมัครรับเลือกตั้งคณะกรรมการชุมชนชุดใหม่ก็ตาม

การกลายเป็นชุมชนเปิดทำให้ชาวชุมชนมีโอกาสปฏิสัมพันธ์กับโลกภายนอก มีการออกไปทำงานที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจเมือง ทำให้เวลาในครอบครัวเริ่มหายไปอย่างช้าๆ และส่งต่อบทบาทการทำหน้าที่ของครอบครัวอย่างชัดเจน ที่เห็นเป็นรูปธรรมในปัจจุบันจากครอบครัวของพี่เต็มและวะนาที่แม้จะอยู่กันอย่างพร้อมหน้า ประกอบด้วยคนสามรุ่นในบ้าน แต่ “พิธีรีตอง” เลือนหายไป และต่างเป็น “เอกเทศ” กันและกัน ดังที่พี่เต็มเล่าว่า “นานๆ ครั้งที่จะได้นั่งทานข้าวพร้อมกัน” ส่วนวะนาบอกว่า “ใครหิวตอนไหนก็กิน คุยกันบ้างก็ตอนละครหลังข่าว”

อย่างไรก็ตาม การกล่าวเช่นนี้ไม่ได้ว่าเป็น “จุดจบของครอบครัว” แต่อย่างไร เพราะแม้ดูเหมือนสมาชิกในครอบครัวจะกลายเป็นปัจเจกชนมากขึ้น แต่ยังปรารถนา ต้องการความใกล้ชิด กำลังใจ จากคนในครอบครัว แต่เป็นครอบครัวแบบใหม่ที่สามารถเป็นทางเลือกให้กับสมาชิกสามารถดำรง “ตัวตน” ในบ้านและก้าวผ่านไปสู่การ “ดำรงตน” ในสังคมใหญ่โดยไม่ขัดเจนจนเกินไปนัก ดังนั้นการมีลูกสาวที่ประสบความสำเร็จในหน้าที่การงานเป็นที่ยอมรับตามกรอบมาตรฐานของสังคมทั่วไป ทำให้เสียโอเห็นว่าการเป็น “คนโสด ตัวคนเดียว” ไม่ได้เป็นปัญหาแต่อย่างใด เป็นต้น

- กรรม โชคชะตา และฟ้าลิขิต : กับชีวิตที่เลือก

แนวคิดเรื่อง “กรรม” “โชคชะตา” ยังมีอิทธิพลเกาะกุมและแผ่ฝังอยู่ในโลกทัศน์และมุมมองอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามที่ตนเองหรือสมาชิกในครอบครัวต้องเผชิญกับความท้อแท้ สิ้นหวัง หรือวิบากชีวิตที่หนักหน่วง กรรมเก่ามักถูกหยิบยกมาป้อนโยน เยียวยาให้กำลังใจเพื่อฝ่าผ่านเรื่องราว ความเจ็บปวดในหลายครั้งหลายครา อย่างไรก็ตาม โลกทัศน์และมุมมองเกี่ยวกับ “โชค-ชะตา” เริ่มมีแนวโน้มที่เปลี่ยนไปจากเดิมที่ยึดถือว่าตายตัวแน่นอนเปลี่ยนแปลงไม่ได้ ไปสู่การตีความ ให้ความหมายใหม่ ที่เอื้อต่อการดำรงชีวิตมากขึ้น กล่าวคือแม้จะยึดถือเรื่อง “โชค” แต่โชคไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเลื่อนลอย หรือเฝ้ารออย่างลมๆ แล้งๆ ทว่ามาพร้อมกับความพยายามอย่างที่สุดของชีวิตและยืนอยู่เคียงข้างผู้ไม่ม่อมือถ่อมต่ำ หากจะกล่าวในอีกความหมายหนึ่งก็คือ “ชีวิตไม่ใช่สิ่งที่ถูกกำหนดตายตัว” จากการพิพากษาของ

“ชะตากรรม” อีกต่อไป หากสามารถเปลี่ยนแปลงได้ทั้งจากเส้นทางชีวิตที่เลือก และบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลง ที่เห็นเด่นชัดคือ การใช้ “การศึกษา” เป็นช่องทางในการเลื่อน/เปลี่ยนสถานภาพทางสังคม ข้ามพ้นปลักความยากจน อาจจะแตกต่างจากคนอื่นร่วมรุ่นอยู่บ้าง คือ ะนาที่เห็นว่าการเรียนเป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับลูกชาย ส่วนลูกสาวนั้นเรียนในระดับที่เธอเรียกว่า “พอรู้” ก็เพียงพอแล้ว เพราะเธอเห็นว่าผู้หญิงเป็นช้างเท้าหลัง แต่เมื่อลูกสาวคนสุดท้อง (เรียนมหาวิทยาลัย ปี พ.ศ. 2553) เธอเห็นว่าต้องเรียนให้สูงเพราะสังคมเปลี่ยนไปแบบเท่าเทียม และมีโอกาสในการไต่บันไดฝนได้ถ้วนหน้ากัน หากมีความพยายามและมุ่งมั่นในสิ่งนั้น

- บทบาทหญิงชายกับการเปลี่ยนแปลง

การก้าวสู่สังคมสมัยใหม่ที่เปิดโอกาสให้ชายหญิงเข้าสู่โลกการทำงานที่หลากหลายกว้างขวาง และพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจได้มากกว่าเดิม ทำให้ผู้หญิง/ ภรรยาสามารถพึ่งตนเอง มีอำนาจในการต่อรอง ลดความเหลื่อมล้ำในความสัมพันธ์ของครอบครัวและสังคมลงได้อย่างมีนัยสำคัญ ถือเป็นทางเลือก ที่ไม่เพียงมีรายได้เพิ่มขึ้นเท่านั้น หากยังเป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์ใหม่ และการเคลื่อนเข้าสู่สังคม “เพศสภาพ” ที่หมายถึงการจัดระบบความสัมพันธ์ การสับเปลี่ยนบทบาท หน้าที่ในครอบครัวโดยคำนึงถึงความเหมาะสม เงื่อนไขเวลาที่เอื้อต่อการประกอบกิจกรรมมากกว่าจะพิจารณาว่าเป็นผู้หญิง หรือผู้ชาย ดังนั้นการเป็น “ลูกเขยที่ดี” ในมุมมองที่เดิมจึงหมายถึงการทำงานบ้านอย่างเต็มใจ ไม่ใช่การเรียกร้องแต่คือ “สำนักพลเมืองในครอบครัว” ที่มีต่อครอบครัว ซึ่งไม่แตกต่างจากครอบครัววะนา จากภาพที่เห็นจนจินตา ในทุกๆเย็นหลังเลิกงานลูกเขยของวะนาจะทำหน้าที่ช้ำยข้าวย่ำน้ารำนอย่ำงขะมັกขะมั้น มีภรรยา(ลูกสาว) วุ่นอยู่กับการทำน้าต้มสารพัดอย่ำงที่มุดำนในรำน ซึ่งแตกต่างอย่ำงชัดเจนกับสังคมภาคไต้ในอดีตที่ผู้ชายต้องเป็นผู้ที่ “ทำงานหนัก งานเสี่ยงและเสี่ยงสູ” มากกว่าฝ่ายหญิง (สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์, 2535ข) อาจกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงในสถานภาพและบทบาทของหญิงชาย ปรากฏเป็นเงาสะท้อนการเสื่อมสลายโลกทัศน์และคุณค่าดั้งเดิมเชิงประเพณี อันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงระบบคุณค่าที่ให้ความสำคัญกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ และส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้ในระบบความสัมพันธ์ใหม่ การก้าวสู่โลกภายนอกที่ไกลออกไป เป็นการ “เปิดพื้นที่ทางสังคมและการเมือง” ให้ผู้หญิงก้าวสู่การมีสถานภาพและบทบาททางสังคมที่เทียบเทียมขึ้นเรื่อยๆ

สรุปการศึกษา : ก้าวสู่นาถการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาสังคมไทย

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมผ่านประวัติและประสบการณ์ชีวิตที่หลากหลายของผู้นำชุมชนในเขตชุมชนแออัด เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนสุขสมบูรณ์ โดยเน้นกระบวนการเปลี่ยนแปลง ผลที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงอันจะส่งผลต่อภาพลักษณ์ ความหมาย อัตลักษณ์ ตลอดจน โลกทัศน์ ทศนคติ และพฤติกรรมของบุคคลและชุมชน และการวิเคราะห์เชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย ผ่านประวัติชีวิตและประสบการณ์ของผู้นำชุมชนจำนวน 4 คน ได้ค้นพบนัยสำคัญของการเปลี่ยนแปลงหลายประการจากจุดเล็กๆในระดับชุมชน ท้องถิ่น ถึงสังคมใหญ่ ในระดับมหภาค จากพลัง/ ศักยภาพภายใน เชื่อมโยง/ สัมพันธ์กับการหนุนเนื่องจากภายนอก นโยบายทางการเมือง บทบาทองค์กรภาคประชาสังคม การเปลี่ยนแปลงในระดับโลก และความเป็นประชาธิปไตย

ชุมชนแออัดหรือชุมชนเมือง ในอดีตได้ชื่อว่าเป็นพื้นที่ด้อยพัฒนา แต่ด้านหนึ่งกลับเป็นสวรรค์และโอกาสของผู้ที่ได้ชื่อว่าตกทุกข์ได้ยาก จากวิบากกรรมชีวิตในรูปแบบต่างๆ ให้สามารถลุกขึ้นยืนหยัด-ตั้งต้นชีวิตใหม่ในเขตเมือง ท่ามกลางความยุ่งยากในการเผชิญหน้ากับความแปลกแยกแตกถัน ขณะเดียวกันยังต้องเผชิญกับการไล่รื้อชุมชนจากหน่วยงานราชการในท้องถิ่นที่ยังคงฐานคติแบบรัฐรวมศูนย์ และการหล่อเลี้ยงฐานมวลชนด้วยระบบและความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ แต่การเข้ามาขององค์กรพัฒนาเอกชนที่มาพร้อมแนวคิดเชิงสิทธิความเป็นมนุษย์ และความเป็นประชาธิปไตย ได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐ ราชการ และชุมชนอย่างมีนัยสำคัญ จากความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ที่มีผู้นำชุมชนเป็นตัวเชื่อมโดยใช้ความเป็น“เจ้านาย-ลูกน้อง” และ การเป็น “คนบ้านเดียวกัน” ไปสู่ความสัมพันธ์ที่ต่อรองมากขึ้น

การเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้ยังมีผลสำคัญต่อฐานะและบทบาทการนำของผู้นำ จากเดิมที่ต้องใช้สายสัมพันธ์อุปถัมภ์กับภายนอกเพื่อดีงศุทธพการที่จำเป็นช่วยเหลือหรือสร้างระบบอุปถัมภ์กับชาวชุมชนอีกชั้นหนึ่ง พร้อมๆกับการสร้างระบบ “คุณธรรม น้ำมิตร จิตใจที่เสียสละ” ไปสู่การมีผู้นำใหม่ ที่มีความรู้ ความเข้าใจในแนวคิดสมัยใหม่ เป็นผู้มีทักษะบริหารกิจกรรมโครงการที่ถูกพัฒนาขึ้นหรือนำเข้ามาจากภายนอก โดยเฉพาะจากจากนักพัฒนาเอกชน และเป็นผู้ที่สามารถเชื่อมโยงกับระบบ โครงสร้างอำนาจที่ซับซ้อนในระดับที่สูงขึ้นไป องค์กรพัฒนาเอกชนจึงมีบทบาทสำคัญในชุมชน กระทั่งกลายเป็น “อำนาจใหม่” สำหรับชาวชุมชนในยุคต่อสู่การไล่รื้อ (กับรัฐ) ขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำกับชาวชุมชนอาจจะยังมีความสัมพันธ์แบบใกล้ชิดแต่รูปแบบการอุปถัมภ์อาจเปลี่ยนแปลงไปเป็นลักษณะของการต่อรองกับภายนอกเพื่อดีงศุทธพการ การเปลี่ยนผู้อุปถัมภ์รายใหม่เพื่อนำมาจุนเจือชาวชุมชนในลักษณะที่เป็นสาธารณสมบัติ หรือการ “อุปถัมภ์ฉันทเพื่อน” ด้วยศักยภาพและโอกาสที่ผู้นำมีมากกว่า/ เหนือกว่า ทำให้ชาวชุมชนจำต้องพึ่งพิง

อย่างไรก็ตาม ด้วยบทบาทผู้นำที่ยกระดับตนเองไปสู่การทำงานเครือข่ายในระดับที่สูงขึ้น การเข้าไปมีบทบาทในองค์กร/หน่วยงานต่างๆภาครัฐ ในฐานะผู้แทนชุมชน ทำให้ผู้นำนอกจากจะ “หลุดฐาน” ชุมชนแล้ว ยังอาจถูกตรวจสอบอย่างเข้มข้นจากชาวชุมชนที่ “ตื่นรู้” อันส่งผลต่อสถานะ อำนาจ และความแข็งแกร่งในตัวผู้นำด้วย

ในแง่ความเป็นชุมชน การเผชิญกับสถานการณ์ ปัญหาาร่วม ทำให้จำต้องประกอบสร้างความเป็นชุมชนขึ้นมาเพื่อสร้างตัวตน และใช้เป็นเครื่องมือในการเข้าปะทะ ชัดขึ้น ต่อรอง เข้าถึง ดึงดูดทรัพยากรมาหล่อเลี้ยงชุมชน บนฐานสำนึกที่เท่าเทียมและอ้างสิทธิความเป็นพลเมือง มากกว่ารอรับการช่วยเหลือหรือรับการอุปถัมภ์เช่นในอดีต ขณะที่ความสัมพันธ์ในครอบครัว พบว่าครอบครัวเริ่มคลายความสำคัญลงในการทำหน้าที่บางประการ และเปลี่ยนเป็นครอบครัวทางเลือกที่ให้คุณค่ากับความเป็นปัจเจกบุคคล ศักยภาพ ความสัมพันธ์แนวราบ และความเป็นพลเมืองมากขึ้น

ในภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงอาจกล่าวได้ว่าคน ชุมชน ได้บรรลุขั้นหนึ่งของแรงปรารถนาในการปลดปล่อยตัวเองไปเป็นพลเมืองที่ตื่นรู้มากขึ้น ดังในรายงานของ Asian Development Bank (2010) ที่ได้ให้ความเห็นว่าชุมชนและคนจนเมืองในประเทศไทยมีความสามารถในการเรียนรู้การรวมกลุ่ม การต่อรองเพื่อการแก้ไขปัญหาและการสร้างคามมั่นคงในชีวิต มีการประสานในข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ในชนบทเองจากการศึกษาของจักริช สังขมณี (2554) มีความน่าสนใจในข้อค้นพบที่ว่าวิถีปฏิบัติของคนในชนบทได้ก้าวไกลไปกว่าความพึงพอใจกับภาวะพอยู่ออกินและการพึ่งพาระบบอุปถัมภ์แบบเดิม และมีเจตจำนงที่เด่นชัดในการเรียกร้องสิทธิอันพึงมีพึงได้ของตนในระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตย, เช่นเดียวกับความเห็นของ Fuller (2011) ที่ว่าชุมชนในสังคมไทยได้ก้าวพ้นความเฉื่อยชา ไม่ยี่หระ ไม่พินอบพิเทา ต่อผู้มีอำนาจโดยปราศจากคำถาม ทั้งยังยกระดับ พัฒนาสู่การเป็นพลเมืองที่มีความรู้/การศึกษา เคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง และความต้องการมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเต็มที่ ในงานศึกษาของKeyes (2012) มีข้อค้นพบที่น่าสนใจว่าการที่ชุมชน ชาวบ้านได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดแรงงานที่เชื่อมต่อกันทั่วโลก ทำให้แม้ดำรงชีวิตในชนบทแต่สามารถรู้โลกที่กว้างออกไป จากช่องทางชีวิตที่เปิดกว้าง กลายเป็นผู้ตื่นรู้และเท่าทันโลกมากยิ่งขึ้น (Cosmopolitans) กล่าวอีกนัยหนึ่งในทัศนะของเอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2556) เห็นว่าการเติบโตของวัฒนธรรมพลเมืองที่เชื่อมั่นใน “พลังการเปลี่ยนแปลง” ซึ่งมีจุดเริ่มต้นอยู่ที่ชุมชน คือรากฐานสำคัญของการปรับเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการสร้างประชาธิปไตย และอนาคตที่เข้มแข็ง สอดคล้องกับการศึกษาของ Appadurai (2002) ที่ได้ศึกษาการสร้างพันธมิตรเครือข่ายความร่วมมือของคนจนเมืองมุมไบ ประเทศอินเดีย ในการเคลื่อนไหว เรียกร้อง ต่อรอง และสร้างการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนและการพัฒนาคุณภาพชีวิตคนจนเมือง (Urban Poor) ด้วยการเชื่อมโยงเครือข่ายทั้งในและต่างประเทศ ที่เขาเรียกว่า เครือข่ายโลกาภิวัตน์จากข้างล่าง (Network Globalization from Below) ได้นำไปสู่การสร้างประชาธิปไตยแนวลึก

(Deep Democracy) ที่หมายถึงประชาธิปไตยอันเกิดจากการปฏิบัติการระดับรากหญ้าแต่สามารถเชื่อมข่ายความสัมพันธ์ในแนวนอนกับโลกาภิวัตน์ เพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์ของคนจนเมือง และการนิยามความหมายใหม่เกี่ยวกับการปกครองชีวิต (Governmentality)

กล่าวสำหรับสังคมไทย ในท่ามกลางพลวัตการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ของชุมชนในระดับล่าง ยังมีพลังฉุดรั้ง หน่วงดึงจากกลไกเชิงสถาบัน ความเชื่อ ค่านิยม อุดมการณ์ ฯลฯ มากมายในสังคมไทย ดังความเห็นของอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2555) ที่ระบุว่า การเติบโตของระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ ทำให้ปัจเจกบุคคลต้องแบกรับความเสี่ยงโดยลำพัง ทำให้เขาและ/หรือเหล่านั้ันตระหนักถึงศักยภาพในการปกป้องตนเอง การปฏิเสธความอยู่ดีมีสุข ความไม่เสมอภาคทางสังคมด้วยการจัดตั้งเป็นกลุ่ม องค์กรและเครือข่าย และร่วมกันผลักดันเปลี่ยนแปลงเพื่อสร้างระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและอำนาจที่ไม่เท่าเทียม แต่มีความพยายามแข่งแซ่งสังคมไทยไว้ในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมหรือความสัมพันธ์ทางอำนาจแบบเดิมที่เคยจรรโลงความไม่เท่าเทียมไว้ตลอดเวลา ซึ่งมีแต่จะนำพาสังคมไปสู่ความขัดแย้งที่บาดลึก Keyes (2012) เห็นไปในทางเดียวกันว่ามีความไม่ลงรอยของสัญญาประชาคมแบบเดิมๆ กับการ “ตื่นรู้” อย่างกล้าหาญของพลเมือง ทำสังคมไทยเสี่ยงเข้าสู่ภาวะพังทลาย (Broken Down) ดังนั้นแล้วทางออกคือการปรับรื้อสัญญาประชาคมแบบใหม่ที่สามารถทำให้ทุกฝ่าย/กลุ่มต่อรองกันได้อย่างเสมอภาคและเท่าเทียม

ในท้ายที่สุดแม้การศึกษานี้ไม่อาจอธิบายสังคมไทยได้ครอบคลุมทั้งหมด แต่ในร่องรอยการเปลี่ยนแปลงได้ชี้ชวนให้เห็นว่าสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปมากแล้ว จึงจำเป็นอย่างยิ่งยวดในการศึกษา ค้นคว้า ทำความเข้าใจ และเรียนรู้สังคมใหม่ หากคาดหวังฝ่าข้ามมายาคติที่กดทับสังคมไทยให้จมดิ่งกับความขัดแย้งและความรุนแรงอันมืดดำ

ทั้งนี้ควรมีการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมของเมือง ที่มีผลต่อระบบ โครงสร้างการดำรงอยู่ของสังคมและวัฒนธรรมอย่างรอบด้าน ขณะที่ในระดับสังคมไทยควรมีการศึกษาการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรม ที่มีผลต่อชุมชน และกลุ่มต่างๆ ในสังคม กระบวนการปรับเปลี่ยนปฏิสัมพันธ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ทำให้สามารถอยู่ร่วม “สังคมเดียวกัน” ได้ แม้ไม่รักกัน....

เอกสารอ้างอิง

- จรูญ หยุทอง. (2551). **ทุ่งระโนด วิถีธรรม วิถีทุน วิถีทาสและวิถีไทย**. สงขลา : โครงการบริหารจัดการประจวบฯ น้ำป่ากระวะโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน.
- จักรกริช สังขมณี (2554). “ย้อนคิดว่าด้วยชีวิตทางการเมืองของชาวบ้าน : การเมืองในชนบทที่มากกว่าการเลือกตั้งและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม”, **สังคมวิทยามานุษยวิทยา**. 30 (2, กรกฎาคม-ธันวาคม 2554); 45-79
- จำนงค์ จิตนิรัตน์. (2538). **ก่อนจะถึงที่หมาย : ประสบการณ์ ๑๖ ปีในงานพัฒนาสลัม**. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชนชุมชนแออัด และมูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2548). **ความยุ่งของการอยู่**. กรุงเทพฯ : มติชน.
- ยอร์จ เอ แอ็ดดิกจ์. (2531). **บันทึกประวัติชีวิตบุคคล : เครื่องมือวิจัยเชิงคุณภาพ**. (แปลจาก The Life History: An Integrative, Contextual Research Tool โดย อรทัย อาจอ่ำ) กรุงเทพฯ : สมาคมวิจัยเชิงคุณภาพแห่งประเทศไทย.
- สถาบันบัณฑิตบริหารธุรกิจศศินทร์ แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2553). **รายงานฉบับสุดท้ายโครงการศึกษาวิจัยพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของโลกที่มีผลกระทบต่อสังคมไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สนธิ สมัครการ. (2538). **การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมกับพัฒนาการของสังคม**. กรุงเทพฯ : โครงการส่งเสริมเอกสารวิชาการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- สุธวิงศ์ พงศ์ไพบูลย์. (2535ก). ข้อจำกัดและปัจจัยทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาชุมชนรอบลุ่มทะเลสาบสงขลา. **ทักษิณคดี**. (ตุลาคม 2535-มีนาคม 2536) : 55-56.
- สุธวิงศ์ พงศ์ไพบูลย์. (2535ข). “กระบวนการเรียนรู้เชิงสังคมในครอบครัวด้านบทบาทหญิงชาย : กรณีภาคใต้”, ใน **กระบวนการเรียนรู้เชิงสังคมในครอบครัวด้านบทบาทหญิงชาย**. หน้า 99-111. กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี.
- อकिन ทรัพย์พัฒน์. (2553). **มองสังคมผ่านชีวิตในชุมชน**. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2555). “ในกระแสความเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคม”, สืบค้นเมื่อ 5 มีนาคม 2556, จาก <http://www.chaoprayanews.com/2012/01>.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2548). “บทนำ : กระบวนการการเปลี่ยนแปลงทางสังคม”, ใน **แนวคิดพื้นฐานทางสังคมวัฒนธรรม**. หน้า 116-122. เชียงใหม่ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

- เอนก เหล่าธรรมทัศน์. (2556). “ประชาธิปไตยที่พื้นฐานคือการสร้างพลเมือง”,
ปาฐกถาพิเศษในงานวันพลังชุมชนท้องถิ่นสู่การพัฒนประเทศไทย ครั้งที่ 3
ประจำปี 2556 พลังพลเมือง พลังชุมชนท้องถิ่น ร่วมสร้างประเทศไทยให้น่าอยู่
วันที่ 1-3 มีนาคม 2556 ณ ศูนย์นิทรรศการและการประชุมไบเทค บางนา
กรุงเทพมหานคร.
- Appadurai, A. (2001). “Deep Democracy : Urban Governmentality and
Horizon of Politics”, **Environmental & Urbanization**. 13(2 October),
23-43.
- Asian Development Bank. (2010). **Access to Justice for the Urban Poor
Toward Inclusive Cities**. Philippines.
- Fuller, H. (30 June 2011). “Rural Thais Find an Unaccustomed Power”,
New York Time. Retrieved March 4, 2012, from <http://www.nytimes.com/2011/07/01/world/asia/01thailand>
- Keyes F, C. (2012). “From Peasant to Cosmopolitan Villagers :
The Refiguring of the “Rural” in Northeastern Thailand”. Retrieved
March 4, 2013, from <http://www.mssu.edu/themed-semester/thailand>.
- Lehrner, A. and Allen N.E. (2008). “Social Change Movements and The
Struggle Over Meaning-Making: A Case Study of Domestic Violence
Narratives”, **American Journal of Community Psychology**. 42(3-4) :
220-234.
- Ojermark, A. (2007). Presenting Life Histories: A literature review and
annotated bibliography. Retrieved March 4, 2012, from
www.chronicpoverty.org
- Roberts, B. (2002). **Biographical Research**. Buckingham and Philadelphia :
Open University Press.